

579030

Л. Кристюк

Листописна
творієніє
В Винницька

W. KARAZINE CHERKIV NATIONAL UNIVERSITY

0 005964 0

П. ХРИСТЮК

ПИСЬМЕННИЦЬКА
ТВОРЧІСТЬ

В. ВИННИЧЕНКА

Рух

1929

4

Мамб. ушлагун
М. Л. Ледко
до абор

4 X 100

24 / VII 1929.

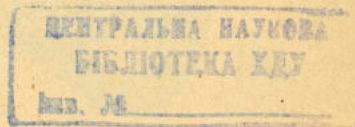
85

6732

ПАВЛО ХРИСТЮК

ПИСЬМЕННИЦЬКА ТВОРЧІСТЬ В. ВИННИЧЕНКА

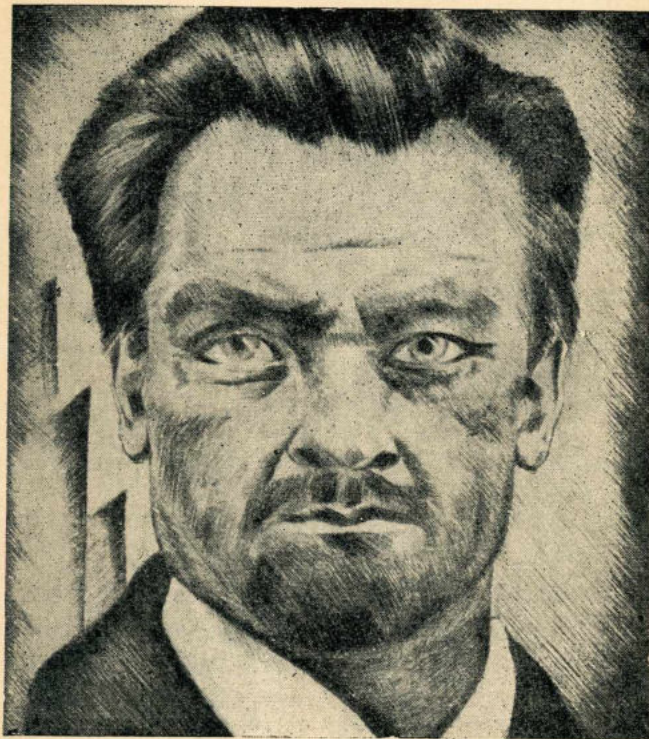
(Спроба соціологічної аналізи)

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
Харків—1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису Українського Друку“, „Картковому
репертуарі“ та інших покажчиках Української
Книжкової Палати

Держтрест „Харполіграф“
Третя Друкар. ім. Фрунзе
Донець - Захаржевська, 6
Укрголовліт 973 Зам. 1590
Прим. 3000. 6³/₈ друк. арк.

В. ВИННИЧЕНКО

Худ. М. ЖУК. 1928

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ.

В. Винниченко виступає перед нами і як письменник і як політик. Це, з одного боку, полегшує справу аналізу його творчості (оскільки політична діяльність дає багато матеріалу до розуміння його літературної творчості), а з другого — утруднює в тім розумінню, що є спокуса замінити літературно-критичну розвідку політичною публіцистикою. Розуміється, являє собою не абиякий інтерес і політична характеристика В. Винниченка, але вона не може замінити літературної. Отож автор мав намір дати лише аналізу письменницької творчості Винниченкової в світлі нашої доби, торкаючись його політичної діяльності лише побіжно, оскільки той чи інший факт політичний допомагав з'ясувати певний літературний факт. Та й це завдання автор звузив: даючи спробу соціологічного аналізу, лише побіжно спиняється на аналізі формальній, на дослідженню мистецьких засобів та досягнень Винниченкових.

Автор свідомий того, що в його роботі є багато хиб, але має надію, що й з тими хибами вона не буде зайвою, тим більше, що інтерес серед радянських читачів до письменницької творчості Винниченкової досить великий, а критичних розвідок про неї дуже мало.

П. Христюк.

Харків, березень 1928.

I. Соціальне та літературно-мистецьке тло творчости В. Винниченка.

Відомо, що письменство не лише відбиває історію клясової боротьби, але й являє собою важливий чинник тієї боротьби. Чи інакше, як це зазначає А. Луначарський: „Література, крім того, що являє собою велику суспільну силу, править ще й за дзеркало, що в ньому відбивається життя“^{*}). Письменник, виростаючи й працюючи в певнім соціальнім оточенні, будучи приналежним до певної кляси, у своїх творах відбиває свідомість тієї кляси, себто відображає її змагання та організує в певнім напрямі її емоції, її психологію, дає те, що потрібно його клясі, так би мовити виконує певне конкретне соціальне замовлення. Розуміється, треба застерегтись тут від спрощування. Відомо бо, що та чи інша кляса (в масі) може ще й не усвідомлювати вповні свого історичного завдання та своїх правдивих клясових інтересів (перебуваючи в стадії виростання, в стадії кляси в собі), і що письменник, серед отаких обставин, може випередити її, швидше та глибше усвідомити і формулювати оті історичні завдання та інтереси, оскільки вони (хоч і в зародку) виявляються вже в матеріяльнім суспільнім життю. Але це справи

^{*}) А. Луначарський. „Історія Західньо-європейської літератури“. Част. I і II. Стор. 373. ДВУ, 1926.

не міняє, так само як не міняє її й те, що якийсь письменник пастиме задніх, хибно відбиватиме свідомість своєї кляси, присиплятиме її волю, замість розбуркувати, активізувати її. Так чи інакше (вдало чи ні й свідомо чи ні), а все письменник працює лише на оте соціальне замовлення.

„Мистецтво і красне письменство,—писав Плеханов,—виявляє собою прагнення і настрої даного суспільства або, коли ми маємо справу з суспільством, поділенням на кляси,—даної суспільної кляси. Тому літературний критик, що береться за оцінку даного художнього твору, повинен насамперед з'ясувати, яка саме сторона громадської або клясової свідомості відбивається в цьому творі“.

Ось чому, стаючи до аналізу творчості письменника, мусимо насамперед перекласти ідеї його мистецьких творів на мову соціології, мусимо відшукати те, що можна назвати соціологічним еквівалентом даного літературного твору. І вже далі, як другий ступінь аналізу, маємо з'ясувати мистецьку досконалість, естетичну будову творів письменника, інакше кажучи — дослідити, оскільки пощастило письменникові яскраво відбити, виявити в мистецьких образах своє світосприймання (світовідчужання); оскільки пощастило йому втілити зміст (комплекс ідей, домінантний настрій, тему) у відповідну (найпридатнішу та найяскравішу) форму (використати відповідний словесний матеріал, дібрати найкращих мистецьких засобів, зокрема щодо композиції твору), художність бо літературного твору саме й полягає у відповідному поєднанні змісту й форми*).

Отак маємо підійти і до вивчення письменницької творчості В. Винниченка. Але тут робимо ми

*) Г. В. Плеханов. Передмова до третього видання збірника „За 20 лет“.

Г. В. Плеханов. „Искусство и общественная жизнь“.

лише перший ступінь: даємо насамперед і головню спробу соціологічної аналізи, обмежуючись лише побіжними увагами естетичного, формального характеру (хоч формальні, мистецькі досягнення Винниченкові щільно зв'язані зі змістом його творчості та являють великий інтерес для дослідження).

Постать В. Винниченка, яко письменника, визначна не лише за міркою українською. Хоч і не дорівнює він таким визначним світовим письменникам, як, наприклад, англійці — Ч. Дікенс, Г. Велз, Б. Шов, французи — О. де-Бальзак, Г. Флобер, Е. Золя, Г. де-Мопасан, скандинавець К. Гамсун, американці — В. Вітмен, Д. Лондон, росіяни — Толстой, Достоевський та інші, — проте, своєю майстерністю, тематикою, способом і напрямком трактування поставлених питань виходить на шлях світової літератури*). В той же час В. Винниченко — український письменник не лише мовою, але і тим, що його літературна творчість органічно виростала з конкретних історичних обставин українського суспільного життя й за мету собі мала розв'язання суспільно-політичних та інших завдань, що з того життя поставали (коли не рахувати нечисленних творів, тематикою з Україною не пов'язаних). І коли К. Маркс, кохаючись в творах Оноре де-Бальзака, висловився якимось, що з Бальзакових творів він узяв більше для розуміння буржуазного світу, ніж з наукових трактатів та статистичних даних, то й ми про деякі твори В. Винниченка можемо сказати, що дають вони цінний матеріал для розуміння суспільного життя України першої чверти ХХ віку.

Як письменник, зформувався В. Винниченко, виріс і досі працює під помітними впливами західньо-європейської літератури. Зрозуміла річ, впливи ті не

*) Деякі твори В. Винниченка перекладено на російську, німецьку, чеську, італійську та інші мови.

були й не є елементарно безпосередні, механічні. Їх сприймав В. Винниченко остільки, оскільки західньо-європейські політичні ідеї, філософські шукання й певні літературні школи знаходили споріднений, сприятливий ґрунт в історичних обставинах українського суспільного життя кінця ХІХ і перших десятиліть ХХ віку. Явище міжнаціональних ідеологічних впливів складне. Як відомо, Г. В. Плеханов отак сформулював закон впливу однієї літератури на іншу: „Вплив літератури однієї країни на літературу іншої прямо-пропорційний подібності суспільних відносин цих країн. Його зовсім немає, якщо ця схожість рівняється нулеві. Приклад: африканські негри й досі не зазнали й найменшого впливу європейських літератур. Цей вплив однобічний, коли один через свою відсталість не може нічого дати іншому, ні щодо форми, ні щодо змісту. Приклад: французька література минулого століття, впливаючи на російську літературу, не зазнала на собі й найменшого російського впливу. Нарешті, цей вплив взаємний, коли через схожість суспільного побуту, а значить, і культурного розвитку, кожен із двох народів, що обмінюються літературними впливами, може щонебудь позичити в іншого. Приклад: французька література, впливаючи на англійську, й сама зазнала на собі її впливу“.^{*)} До цього треба додати, що під схожістю культур не треба розуміти однаковість культур; інтенсивна, висока культура може впливати на значно нижчу, аби тільки в цій нижчій були в наявності зародки вищої. Треба мати на увазі також і те, що за певних умов і відстала країна може яскраво відбити у своїй ідеології досягнення передових країн. На це вказував Ф. Енгельс, коли писав: „Як особлива царина

^{*)} Г. В. Плеханов. До питання про розвиток моністичного погляду на історію.

поділу праці, філософія кожної доби має, як передумову, певний матеріал до мислення, що його передали їй її попередники і що з нього вона виходить. Через те буває так, що країни відстали можуть відогравати в філософії провідну роль“^{*)}. Про це саме каже і Л. Д. Троцький: „Поему, яка оспівує хмарочоси, дирижаблі й підводні човни, можна написати й у глушині Рязанської губернії на сірому папері відламком олівця. Щоб запалити свіжу рязанську уяву, досить, коли хмарочоси, дирижаблі й підводні човни є в Америці“^{**)}.

В. Винниченко не жив „у глушині“ і про західньо-європейську культуру знає не лише з книжок.

Поспішний розвиток капіталізму на Україні і догорічне особисте перебування В. Винниченка в Західній Європі були і є за причину того, що він легко сприймає сучасні західньо-європейські ідеології, і зокрема літературно-мистецькі, впливи й намагається перетравлювати їх на українському ґрунті.

В. Винниченко розпочав свою літературну діяльність на початку ХХ ст. (його перший твір „Сила і краса“ надруковано 1902 року), себто за доби, коли капіталістичний світ, досягши найвищого щабля свого розвитку, водночас почав загинувати зсередини так в царині соціально-економічній, побутовій, як і в царині ідеологічної творчості; коли, в той самий час, в передових капіталістичних країнах буйно розвинувся соціалістичний пролетарський рух, а в бувшій царській Росії та на Україні заносилось на велику класову бурю 1905 року і набирив сили робітничий рух та його ідеологічне оформлення — марксизм.

^{*)} Лист Ф. Енгельса до К. Шмідта від 27-Х 1890 р.

^{**)} Л. Троцький. Література и революция. М. 1925.

Україна, оця напівколонія Московщини, на цей час вже цілком втяглись у капіталістичний вир. Капітал західньо-європейський, руський і український — індустріальний і аграрний, почавши з 80-х років минулого століття, за якусь чверть століття створив нові суспільні витворчі сили й радикально змінив виробничі відносини й класову структуру України. Глибоко пішло в цей час розшарування українського села, обуржуазнення його можливих верхів і пролетаризація незаможних низів; поміщицькі господарства перетворювались на капіталістичні збіжжіві фабрики. Проти багатомільйонної малоземельної і безземельної незаможницької селянської маси стояла року 1905-го жменька дзорян, що володіли 10.855.002 десятин, 35 тисяч дрібних та середніх селян-капіталістів, що володіли 2.838.600 десят. землі, і невелика кількість інших землевласників, що володіли 4.136.098 десятин.

Надільна селянська земля аж ніяк не забезпечувала селянства, і обезземелене селянство шукало заробітку в куркулів та поміщиків, на цукроварнях і гуральнях, на фабриках і заводах, а частково емігрувало на Кавказ і в Сибір.

Поруч із розвитком аграрного капіталізму, швидко закорінювався й розквітав на Україні й промисловий капіталізм, насамперед в Донбасі. Розвиваючись у значній мірі за рахунок чужоземних капіталів — французького, англійського, німецького й бельгійського, — металургійна й кам'яновугільна промисловість України швидко перегнала російську (уральську) металургію. Розвивалась і легка промисловість. Року 1902 було вже на Україні 2.295 фабрично-заводських підприємств (серед них 45 великих заводів, що в кожному з них працювало понад 1.000 робітників, а разом у всіх цих 45 заводах — 98.742 робітники).

Розвиток аграрного й індустріального капіталізму на Україні йшов у супроводі швидкого зросту

кількості сільського та міського робітництва. Тимчасом, коли року 1897 нараховувалось у сільському господарстві та у дрібному промислі 1.121.038 робітників, а у фабрично-заводській промисловості 259.131 робітників, всього отже 1.480.169 робітників, року 1900 було вже на Україні: сільсько-господарських робітників — коло 975.397 чол., заробітчан — коло 392.060 чол., робітників у дрібній промисловості та в ремесстві — 853.585 чол. і, нарешті, фабрично-заводського, промислового пролетаріату — 327.424 чол. (себто всього біля 2.548.466 чол. супроти 1.480.169 року 1897 р.).

Оці важливі зміни в соціально-економічній структурі помітно поживили суспільно-політичне життя на Україні. Різні класи, від великої буржуазії почавши і міським, індустріальним пролетаріатом кінчаючи, заходжуються коло створення своїх окремих політичних організацій на Україні (українських, польських, єврейських і так званих загально-російських). Місце робітничих союзів в Харкові, Києві, Одесі та інших містах заступає під кінець XIX століття Соціал-Демократична партія; народжується Партія Соціалістів Революціонерів; розгортає свою діяльність Загальний Єврейський Робітничий Союз постають зародки українських національних політичних партій.

Початок письменницької творчості Винниченка щільно зв'язаний з оцим розвитком політичної боротьби на Україні, і зокрема з утворенням та діяльністю Революційної Української Партії, що з неї вийшла згодом Українська Соціал-Демократична Партія. Соціальну базу для РУП творила дрібна буржуазія взагалі і почасти заробітчани, сільсько-господарський пролетаріат, що ще не розірвав з дрібнобуржуазною селянською ідеологією; що одною ногою стояв на цукроварні, а другою — на ріллі свого, хоч і маленького, але власного

сільського господарства; що, вівши революційну боротьбу проти поміщиків і промислової буржуазії, легко піддавався націоналістичним впливам української дрібної буржуазії та дрібно-буржуазної інтелігенції. Засновано було РУП українськими інтелігентами, переважно студентською молоддю, року 1900 в Харкові. Це була націоналістична радикально-демократична партія. Інтелігент самостійник адвокат М. Михновський написав своєрідну програму для цієї партії — книжечку під назвою „Самостійна Україна“, що її й видає РУП цього ж таки 1900 року. В „програми“ обґрунтував автор „історичне право“ України на самостійне державне існування і виставляв, як актуальне політичне гасло, домагання — „повернення нам прав, означених Переяславською конституцією 1654 року, з поширенням її на всю територію, заселену українським народом“. Коротко, це була програма української буржуазії, що перед нею буйний розвиток капіталізму на Україні одкривав перспективу перетворення в державно-організовану владну клясу, спроможну до конкуренції з російською й іншою чужоземною буржуазією. РУП прожила не довго. Року 1902 вона розпалась: правила її заснував Українську Народню Партію (яскраво буржуазну й шовіністичну), а лівця (залишивши за собою стару назву) намагається перетворитись на соціалістичну партію. Року 1903 друкує вона (в закордонному органі своєму „Гасло“) проєкт соціал-демократичної програми РУГ'у, з постулатом автономії України.

В. Винниченко бере діяльну участь в Революційній Українській Партії, він входить до складу Закордонного Комітету її (у Львові).

Року 1905, в грудні, відбувається другий з'їзд РУП'у що на ньому РУП перейменовано на Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію. Але і після цього базою партії був не промисловий пролетаріат,

а селянство, заробітчани і сільсько-господарське робітництво. Селянсько-інтелігентська база партії потужно впливала на ідеологію й тактику УСДРП, що її активним членом і проводарем був і В. Винниченко.

Водночас ширився також і буржуазно-демократичний, національно-визвольний український рух, зовсім не зв'язаний з соціалістичним рухом і натомість чулий до модерних буржуазних індивідуалістичних течій в царині суспільно-політичній та ідеологічній.

Українська література ХХ століття, що в ній визначне місце належить і В. Винниченкові, і розвинулось на ґрунті одних своєрідних, соціально-економічних, клясових взаємин того часу. Україну хоч і було вже втягнуто у капіталістичний вир, але все ще була вона країна аграрно-індустріальна, без великої, організованої промислової робітничої кляси. Тому-то і література українська залишається в цей час все ще загально-демократичною, мовляв, народньою; мало відбиває вона життя робітничої кляси, хоч і уділяє помітну увагу сільській голоті, заробітчанами і сільсько-господарському пролетаріатові. В тому, що українська література цих років не рясніє міською пролетарською тематикою і в той же час уділяє помітну увагу сільській голоті, відіграв певну роль і національний момент: сільська бо голота була національно-українська, а міське робітництво — мішане, зрусифіковане.

В. Винниченко з самого початку своєї письменницької діяльності сміливо черпає матеріал з того політичного оточення, серед якого працював, з яким мав до діла: сільська голота, заробітчани, нова українська інтелігенція, розклад дворянства, національне пробудження й клясові змагання дрібних та середніх поміщиків, дрібної та середньої міської буржуазії й інших суспільних верств українських — ось головні теми його літературної творчості.

Збагачуючи українську літературу новою тематикою, іде Винниченко новими шляхами і щодо мистецького оформлення своїх творів.

Як відомо, історична заслуга буржуазії в сфері ідеологічній полягає в тому, що вона навчила людство матеріалістично підходити до явищ природи, розвинула і наочно довела велику вагу задля розвитку суспільних витворчих сил технічного точного знання, почала точно досліджувати економічні суспільні явища, запровадила статистику, навчила підраховувати потреби споживачів і наявні матеріальні засоби продукції. Оця її основна — за доби клясового розквіту — ідеологічна установка відбилась і в літературі: пильне спостереження явищ суспільного життя, точне вивчення фактів, найдрібніших рис побуту, наближення літературної творчості до безпосереднього щоденного життя, коротко — реалізм — запровадила вона і в літературі, реалізм, що постав на ґрунті свідомості історичної поступової ролі буржуазії й високого рівня її класового добробуту.

Вистачить отут нагадати отакі славні імена, як Ч. Дікенс, Дізраелі і Мерідіт (в Англії), О. Бальзак, Г. Флобер, Г. Мопсан і Е. Золя (у Франції), Пушкін, Гоголь, Гончаров, Тургенев, Толстой, Достоевський (у Росії), щоб уявити велич буржуазної реалістичної літератури. Це була та спадщина, та велика школа, в якій мав чого навчитись кожен новий письменник, в тім і В. Винниченко. Але сприйняти цю спадщину було нелегко: на перешкоді бо стояло нове, занепадницьке мистецтво, зокрема буржуазна література кінця XIX і початку XX століття (відома під назвою декадентства і символізма), що постала на ґрунті початків соціального й біологічного виродження буржуазії, на ґрунті загнивання фінансового капіталізму й перетворення буржуазної кляси на клясу паразитарну, суспільно-непотрібну і шкідливу, на клясу без історичної

перспективи (чи власне з перспективою загибелі). „Ось на цім ґрунті усвідомленої своєї непотрібності і разом фізіологічного виродження буржуазії, повної відсутності ідеалів та перспектив і почала буржуазна кляса скиглити і шукати потіхи в мистецтві, у фантастиці, в песимістичній романтиці“, — зазначає А. Луначарський.

В близькій до письменства галузі театрального мистецтва також запанував занепад. „Гляньте скрізь по Європі, — писав Ів. Франко 1905 року, — чим тепер там театр? Найбільше типовий приклад Франція, і там театр справді найповніше відповідає тому огидливому малюнкові, який дав Золя в своїй „Нані“. Театр і щодо репертуару і щодо персоналу зробився там смугою порнографії та школою утонченої, а то й зовсім брутальної розпусти. Той французький театр дав Європі свою оперетку і свою салону драму, і в обох тих родах привчив Європу бачити в світі і в людському житті один центр — статеві (полові) зносини... Сучасний театр — виплід буржуазії і слуга її уподобань та інстинктів... А що буржуазія — інтернаціональна, що смак капіталіста чи рантьєра більше менше однаковий чи в Парижі, чи в Петербурзі, чи в Відні, чи у Львові, ось і виходить, що й новочасний театр усюди набрав однакового розпусно-порнографічного колориту“^{*}). Занепадництво захопило чи не всю ділянку ідеологічної творчості: мистецтво, філософію, суспільнознавство. Почалось зневажливе ставлення до точного знання, до науки до точного суспільнознавства. Тимчасом як письменники реалісти дбайливо вивчали, досліджували, змагались до можливо точного пізнання життєвих, суспільних явищ (романи — документи О. Бальзака, побудовані на документальнім вивчен-

^{*}) Ів. Франко. „Львівський театр і народня честь“. („Літ.-Наук. Вісник“, 1905 р., кн. II).

ню фактів роману Е. Золя і т. д.), письменники занепадницької літератури виявили явну нехоть до науки зневір'я в силу знання (мовляв, наука нічого не дала людству: яскравий приклад — французький письменник Бурже і критик Леметр) й захоплення різними вигадками, мріями, неясними символами (що лише затуляли, маскували дійсність), містикою. Замість того, щоб вивчати життя, реальну дійсність, вони тікали від неї й творили свій химерний „потойбічний“ світ (відбиток у хорій свідомості болуючої дійсності загинувшого капіталізму). Оця нова занепадницька буржуазна література найбільше відома під назвою символізму, найхарактеристичнішою бо рисою її є особливе, специфічне, занепадницьке вживання символу, яко мистецького засобу, мистецької форми. Саме з себе вживання в літературі символу (конкретного, приступного для нашої уяви образу задля характеристики складного суспільного явища, що без того символу тяжко дається до змалювання), зрозуміла річ, не є занепадництвом; можна зовсім певно сказати, що ціла література всесвітня пересипана символами, що навіть в найреалістичніших творах найяскравіші дієві особи, кінець-кінцем, часто наближаються до символів*). Але символізм занепадницької буржуазної літератури є особливий, специфічний, реакційний символізм; її символи не є символи пізнання дійсності, а символи втікання від неї, символи не буйного, животворчого життя, боротьби і змагань, а символи темряви, неясного духу, психічної, ідеологічної розгубленості, символи порожнечі, дегенерації, занепаду.

Оцю особливість буржуазного символізму кінця XIX віку та початку XX віку підмітив в свій час

*) А. Луначарський. „Історія Західно-європейської літератури“. Част. I і II. Стор. 345.

і Ів. Франко, хоч і не зовсім обґрунтовано проводив різку межу між ним і декадентизмом. „Не можна мішати, — писав він року 1903, — декадентизму (хоробливого стану суспільности, а далі й штуки) з символізмом, з напрямком чи зв'язком ідей, що почасти належить до невідлучних прикмет штуки від самого початку її існування. Перетворений на односторонню доктрину, символізм був на якийсь час хмарою, що запоморочила ясні стежки артистичної творчости, але з декадентизмом не мав нічого спільного“*). Ів. Франко помилявся, коли бачив в занепадницькому символізмі лише „односторонню доктрину“, себто ніби лише формально-мистецьке збочення від ясної стежки артистичної творчости“. Справа стояла глибше: сама „стежка“ мистецька почала заростати бур'яном, соціологічний зміст мистецької творчости почав підупадати: хоробливий стан суспільности дійсно породив і хоробливу штуку взагалі, а зокрема довів до безглуздя і поетичну символіку. Але Франко правдиво назвав занепадницький символізм „запоморочливою хмарою“.

Впливи занепадницької буржуазної літератури кінця XIX і початку XX століття доходили і до України. Однак знаходили вони у нас не вельми сприятливий ґрунт, тим більше, що і в світовій літературі поруч занепадницької існувала і стара здорова реалістична течія, що мала в своєму загоні багацько визначних, талановитих письменників. Герберт Велз і Бернард Шов в Англії; Томас Ман, Генріх Ман, Келерман в Німеччині; Бласко Ібаньєс в Іспанії; Каміл Лемоньє в Бельгії; Б'єрнсон і Кнут Гамсун в Скандинавії; Вот Вітмен, Уптон Сінклер, О. Генрі, Конрад в Америці; Короленко, Горький, Серафимович і інші

*) Ів. Франко. „Дискусії“ („Літ.-Наук. Вісник“, 1903 р. кн. II).

в Росії; Р. Ролан і Анатоль Франс у Франції—працювали, як реалісти (деякі—як напів-романтики), не поступаючись ані своєю письменницькою культурністю, ані таланом перед декадентами, модерністами і символістами, між якими за провідників були: Шарль Бодлер, Поль Верлен і Рембо—у Франції, Ібсен і Стріндберг—в Норвегії і Швеції, Гергардт Гавптман—в Німеччині, Габріель д'Анунціо—в Італії, Метерлінк, Верхарн—в Бельгії (Метерлінк, як відомо, згодом покинув занепадників). Правда (і це тут треба особливо підкреслити), письменники реалісти рятувалися від занепадництва (декадентства й хобобливого символізму) тим способом, що все далі відходили від великої буржуазії й, гостро критикуючи її, наближались все щільніше до робітничої класи, намагались перейняти пролетарською ідеологією. Відомо, що Метерлінк видужав, взявши орієнтацію на робітничу класу. Велз виступив у своїх творах, як соціаліст, давши кілька фантазій соціально-наукового характеру. Шов пішов війною проти приватної власності, буржуазного шлюбу, релігії й буржуазної моралі й не ховався зі своїми соціалістичними переконаннями (а в наш час заявив був навіть про свої симпатії до комуністів). А. Франс, А. Барбюс, У. Сінклер заявили пізніше, як симпатичні комунізму, а то й як комуністи. Вот Вітмен поклав основу пролетарської поезії. Джек Лондон дав твори, що деякі з них належать до перших творів справжньої соціалістичної літератури. Все це підкреслюємо тут задля того, аби наочно показати, що соціально-економічні суперечності доби фінансового капіталізму знайшли отаке саме суперечливе, скомпліковане виявлення в ідеологічній творчості взагалі і в мистецькій, літературній зокрема, і що новітня українська література нашої доби розвивалась під дуже скомплікованими впливами світової літератури.

Однак, ті впливи світової літератури вбирала в себе література українська, проходячи свій власний шлях розвитку, зумовлений розвитком витворчих суспільних сил і класової боротьби на Україні. Від національного романтизму й культурницького народництва в царині ідеологічній та від побутового натуралізму переходила вона в останній чверті XIX століття до революційної ідеології та до реалізму, яко мистецької літературної форми („де немає реалізму поетичного, там немає і взагалі позитивної думки й науки“,—казав М. Драгоманов). З 80 років XIX століття молоді письменники все більше не задовольняються ідеологією культурницького, мирного народництва й намагаються відшукати нові стежки; водночас вони потроху відходять від натуралізму, поширюють тематику й починають психологічний аналіз дієвих осіб; у літературі запановує реалізм, хоч і примітивний щодо своєї ідеологічної та мистецької основи. Але ідеологія все ще має характер мало виразного гуманізму й ліберального мужикості, з ворожим ставленням до міста, капіталістичної культури. Письменники все ще ідеалізують село і селянство (заможне та середняцьке) й гудять міське життя; свої твори перевантажують етнографічним та побутовим матеріалом; лише одиниці (насамперед І. Франко та П. Мирний) підносяться над побутовим народницьким реалізмом і дають високої якості реалістичні твори, малюнки з життя різних суспільних клас, і зокрема з життя селянства, вказуючи на розшарування й на гостру класову боротьбу між різними верствами його та на народження передпролетаріату й почасті пролетаріату. Ото ж природним було для українських письменників початку XX століття, що вважали себе за письменників „народніх“, за демократів, йти далі шляхом реалістичної творчості, звільняючись від етнографізму і побутовщини, переростаючи народницько-

мужикофільські традиції, поширюючи тематику й удосконалюючи мистецьку техніку, асимілюючи те, що давав завершений реалізм світової літератури. Зокрема, для тих письменників, що вважали себе за соціалістів, природним було наближення їх до пролетарської ідеології. Українська література і стала на цей шлях, відбиваючи водночас різні впливи інтернаціональної літератури, втім і буржуазно-занепадницької.

Найлегше інтернаціональні літературні впливи доходили до України з Німеччини (через галицьких письменників) та з Росії (через наддніпрянських). Особливо помітно вплинула на українських дрібно-буржуазних письменників-поетів руська декадентська поезія, що розвинулась у Росії під французькими впливами. К. Бальмонт, В. Брюсов і Ф. Сологуб давали тон чи не всій тогочасній російській, а разом і українській поезії (боротьба проти реалізму й хоробливе шукання потойбічного світу через містику; захоплення символістичною урбанізацією); це були підголоски реакції. Молодша генерація руських декадентів (Ол. Блок, А. Бєлий, В. Іванов, І. Анєнський) виявила помітне змагання врятуватись від цілковитого занепадництва й зосередилася була своєю увагою на формальних досягненнях нової поезії (плекання мистецького слова й символу, яко мистецького засобу); дехто з них пізніше спробував навіть наблизитись до бадорої пролетарської ідеології, не одмовляючись від формальних, символістичних засобів творчості. В прозі російське занепадництво виявилось у творчості Л. Андрєєва, Арцибашева та інших.

Ота боротьба різних літературних течій на заході Європи і в Росії позавила й на Україні відповідні змагання, боротьбу проти старої, реалістично-побутової повісти, проти старої примітивно-народ-

ницької поезії, проти обмеженої переважно сільської тематики старої літератури, за нові багатші теми, за нове ідеологічне й мистецьке оформлення їх. Здорів, поступові змагання переплутались з реакційним занепадництвом, що, власне, не мало під собою серйозного суспільного ґрунту саме в українських умовах. Року 1901 поет Микола Вороний звертається до молодих письменників з закликом шукати нових шляхів у поезії, при чому ті нові шляхи розуміє, за буржуазними письменниками занепадниками, яко втікання від реального життя до вигаданого, таємничого; він хоче, щоб у поезії „хоч клаптик яснів того далекого, блакитного неба, що од віків манить своєю незглибною таємничістю“. Року 1903 оті новатори (Вороний, Чернявський, Карманський, Хоткевич, Коцюбинський) разом з деким зі старих (Грінченко, Старицький, Левицький) видають альманах „З-над хмар і долин“, де дають свої спроби (поетичні і прозаїчні) „бодай почасти змістом і виглядом наблизитись до новіших течій та напрямків у сучасних літературах європейських“. В Галичині молоді поети Карманський, Пачовський, Лепкий, Твердохліб завзято пересаджують на український ґрунт західно-європейський занепадницький модернізм (шукування, мовляв, чистої краси, замилювання в формальних словесних поетичних досягненнях, песимізм, індивідуалізм, погорда і презирство до юрби, що випливали з цілковитого незрозуміння напряду суспільного історичного розвитку і конкретних історичних обставин українського національного відродження й ролі в ньому трудящих визискуваних клас).

Проза українська (не вся, звісно), як і поезія, помітно підпадає занепадницьким західно-європейським і російським впливам, але виявляє вона себе дещо стійкішою й змагається стати на неореалістичний шлях і втриматись на ньому. Формальні,

імпресіоністичні способи творчості вона намагається сполучити з реалістичними; бадьорий, життєстверджуючий світогляд сполучає з занепадницьким індивідуалізмом, з хоробливим психологічним копирсанням в „душах“ героїв. Ще в кінці XIX століття А. Кримський повістями своїми рішуче зриває з народницькою ідеологією й реалістично-побутовою примітивною школою й відбиває у своїх творах декадентські, занепадницькі, індивідуалістичні настрої частини української інтелігенції. За Кримським виступає (з кінця XIX століття) символіст-імпресіоніст В. Стефанік, що дає яскраві малюнки розшарування галицького села. Виступає Л. Українка зі своєю строго окресленою ідеологією, з соціалістичними симпатіями й дає складні психологічні драми, широку тематику; вона сягає геть поза українське життя, в старовинний світ, розробляє екзотичні сюжети, дає зразки символізму. Водночас М. Коцюбинський, що почав свою літературну діяльність під впливом старої реалістично-побутової школи, на початку XX століття різко змінює (під впливом Чехова, Мопасана і Стефаніка) способи й напрям своєї творчості й вироблюється на визначного неореалістичного, імпресіоністичного письменника; письменник-марксист, дає він 1904 року свою чи не найкращу річ „Fata Morgana“ — повість про розшарування українського села й про клясову боротьбу так всередині самого селянства, як і селянства проти поміщиків. Коцюбинський дає гарні зразки використання технічних, формальних досягнень імпресіонізму задля здорової реалістичної літературної творчості. Буковинська письменниця Ольга Кобилянська виступає з кінця XIX століття з неоромантичним світоглядом, яскраво відбиваючи у своїй творчості впливи аристократично-індивідуалістичної філософії Ніцше та індивідуалізму Ібсена. Між іншими, і вона (в повісті „Земля“) дає

образ соціальних взаємовідносин на селі, малює боротьбу між буковинськими куркулями і незаможниками. Неоромантик і символіст М. Яцків веде завзяту боротьбу проти старого натуралізму й прищеплює українській літературі західньо-європейське занепадництво. С. Черкасенко виступає зі своїми драмами й оповіданнями, в яких малює життя українських шахтарів, робітників Донбасу. М. Вороний („В сяйві мрій“) водночас сягає найвищих щаблів українського модернізму (мотиви космосу, буржуазний урбанізм, витончений вірш); Олесь, Чупринка і М. Філянський творять школу символістів (пізніше з мотивами занепадництва, індивідуалізму, самотності, оспівування нереальної, мовляв, чистої краси).

Оце був той український письменницький загін, серед якого сміливо й оригінально виступив на початку XX століття В. Винниченко, одразу сягнувши вперед від старого, побутового реалізму й застерігшись від впливів хоробливого декадентизму бадьорим активним світо-сприйманням, неприхованою симпатією до поступових, революційних тенденцій суспільного життя.

Ів. Франко, що відкидав спрощений утилітарно-народницький погляд на літературу і водночас воював проти занепадницького символізму, проти декадентизму, проти погляду на мистецтво, як „штуку для штуки“, проти витонченого, хоробливого інтелігентського шукання абстрактної, відірваної від реальної дійсності „чистої краси“, — не даремно щиро привітав Винниченка, як визначну, свіжу, здорову літературно-мистецьку силу*).

Правда, В. Винниченко не здолав поглибити і зміцнити свою первісну вигідну літературну позицію і навіть зсунувся з неї пізніше, але на початку своєї творчості став був на ясний надійний шлях.

* Ів. Франко. Рецензія на збірку творів В. Винниченка „Краса і сила“. („Літ.-Наук. Вісник“, 1907 р., кн. IV).

II. Сільсько-господарський пролетаріат, заробітчани і голода у Винниченкових творах.

На літературну ниву виступив В. Винниченко як виразник клясових змагань, настроїв, ідеології спролетаризованого селянства, заробітчан і сільсько-господарського пролетаріату.

Ми зазначили вище, що саме життя, себто розвиток аграрного капіталізму на Україні, розшарування й пролетаризація селянства, висовували наперед оцю селянсько-незаможницьку, наймитсько-заробітчанську проблему. Це й було за причину того, що письменники один за одним звертають увагу свою на клясову боротьбу в селі. В. Стефаник, М. Коцюбинський, О. Кобилянська і навіть поет Олесь (хоч і побіжно), кожен по-своєму беруться до цієї теми. Не минув її і В. Винниченко і дав чи не найяскравіші образи з життя сільської голоди, сільського пролетаріату. Немає сумніву, що певне значіння мало тут і селянсько-пролетарське походження В. Винниченка і та путь, що пройшов він її особисто з-за молодих років.

Народився В. Винниченко року 1880 в родині херсонського селянина наймита-чабана. Своє навчання почав він з сільської народньої школи. Закінчивши її, талановитий хлопець вступає до Єлісаветградської гімназії і вчиться в ній за кошти брата друкаря. Не закінчивши гімназії, В. Винниченко кидає її й мандрує по Україні, заробляючи на прожиток в поміщицьких маєтках. Однак, не забуває

юнак в цей час і про науку, складає іспита на атестат за середню школу і вступає року 1901 до Київського університету. Тут він приєднується до місцевої організації Революційної Української Партії і починає свою революційну діяльність. Як ми зазначили були вже вище, РУП розгортає в цей час жваву діяльність серед сільської бідноти, серед заробітчан і сільсько-господарського робітництва. Молодий Винниченко захоплюється політичною роботою й національним українським рухом. Року 1902 його заарештовують и ув'язнюють. Недовго протримавши, випускають його з в'язниці, але без права повернутися до університету. В. Винниченко віддає з цього часу всю свою енергію на революційну працю; яко член РУПу провадить він роботу серед селян і наймитів. Його забирають у салдати, але він тікає з війська та емігрує в Галичину, де провадить далі революційну роботу (бере участь в соціалістичній пресі, налагоджує переправу революційної літератури на Україну). Заарештований жандармами підчас переправи літератури, потрапляє В. Винниченко вдруге до Київської в'язниці, потім до фортеці і, нарешті, року 1904 знову до війська — до дисциплінарного батальйону. Цього ж року він вдруге тікає за кордон (де співробітничав в соціал-демократичному органі „Селянин“), але року 1905 нелегально повертається на Україну, провадить революційну роботу серед незаможного селянства та наймитів, наймаючись в поміщицькій економії, бере активну участь у революції, як один з керівників лівої частини РУП, що організувалась як Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія. Реакція примушує його знову року 1907 емігрувати за кордон, в Австрію, Францію, Швейцарію, звідки він лише потай наїздить на Україну.

Оцей шлях особистого життя й роботи В. Винниченка, близьке ознайомлення з побутом убогого

селянства й сільського пролетаріату, з побутом куркулів і поміщиків, з царськими в'язницями, салдатською муштрою і жандарями якнайкраще сприяли реалістичному, революційному сприйманню суспільної дійсності взагалі, і особливо явищ пролетаризації селянства і перших ступнів класової боротьби сільсько-господарського пролетаріату проти поміщиків і буржуазної та глитайської частини селянства. Збагачений суспільним досвідом, молодий письменник дає надзвичайно яскраві, живі, оригінальні бризки своєї творчості й одразу притягає до себе суспільну увагу. До цієї фази його творчості належать оповідання, п'єси та повісті: „Краса і сила“ (1902 р.), „Заручини“ (1904 р.), „Контрасти“ (1904 р.), „Суд“ (1903 р.), Антрепренор Гаркун-Задунайський“ (1903 р.), „Голота“ (написано року 1904, надруковано на початку 1905 р.), „Біля машини“ (1902 р.), „Мнімий господін“ (1907 р.), „Дим“ (1907 р.), „Темна сила“ (1906 р.), „Хто ворог“ (1906 р.), „На пристані“ (1906 р.), „Дизгармонія“ (1906 р.), „Уміркований та ширий“ (1907 року), „Раб краси“ (1906 р.), „Малорос-європеець“ (1907 р.), „Голод“, „Честь“ (1907 р.), „Момент“ (1910 р.), „Глум“ (1910 р.), „Записна книжка“ (1910 р.), „Зіна“ (1909 р.), „Студент“ (1907 р.), „Кузь та Гризунь“, „Маленька рисочка“, „Промінь сонця“, „Федько-Халамидник“, „Чекання“, „Виринок із споминів“, „Босяк“, „Радість“, „Терень“, „Талісман“, „Чужі люди“ (1909 р.), „Моє останнє слово“ (1906 р.), „Роботи“, „Боротьба“ (1903 р.), „Салдатики“, „Дочка жандарма“ (1912 р.) та інші твори.

Ці оповідання й повісті малюють не лише неможницьке селянство та сільсько-господарський пролетаріат; вони малюють водночас і класового

ворога їхнього — куркуля і поміщика, і революційну інтелігенцію, що провадила політичну роботу серед незаможників та заробітчан, і царські тюрми та жандарів, куди попадали революціонери, і, нарешті, злодіїв, цих неминучих покидьків капіталістичного суспільства. З цих останніх, власне, і почав В. Винниченко, замилювавшись сільськими злодіями бунтарями, як замилювався був у свій час М. Горький міськими бунтарями-босяками.

Ми вже говорили, що на початку ХХ століття аграрний та індустріяльний капіталізм на Україні бурхливо вдерся в село і в міську міщанську гущу, руйнував старий побут, вирував. Відчувалось наближення великої грози — революції 1905 року, великих класових боїв селянства за землю, робітництва за поліпшення умов праці та політичну волю, трудящих і дрібної буржуазії — за національне визволення. Та тим нестерпнішими були рештки старих, мовляв, напівпатріархальних, мертвлячих суспільних відносин, що ще панували на початку ХХ століття в глухих закутках України, в глухих повітових містах і містечках (отих, за влучним виразом В. Винниченка, „сонгородах“), серед старих українських культурників, німечинних політиків, примітивних письменників, вульгарних драматургів і артистів („Антрепренор Гаркун-Задунайський“). Не дивно, отже, що молодий письменник В. Винниченко з усієї сили накидається на оті пережитки минулого, на отой консерватизм український, на нерухомість, некультурність і пасивність українську.

В оповіданні „Зіна“ В. Винниченко з боєм говорить про гострий „сум безкрайности та віковичну тишу українських степів“, що, не зважаючи на Донбас, на досить швидкий зріст міст, промисловості й торгівлі, все ще і на початку ХХ століття були нерухливі, мляві, нехепливі. „Ви уявіть собі, — читаємо у тому оповіданні, — я родився в степах. Ви

розумієте, добре розумієте, що значить „в степах“? Там, перш усього, немає хапливости. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо „гей“, і знову собі поважно піде вперед. А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в яроч спуститься черногуз, м'ярко, поважно, не халаючись. Там нема хапливости. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крови хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба.

Отже, я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а вдень ширина степів навівала сум безкрайности. („Зіна“. В. Винниченко. Твори. Том III, стор. 179—180).

А серед отих безкраїх степів, задуманих могилами (мовляв, „всіма забутих свідків минулого“ — Твори, том VI, стор. 9) і просто застрашуючої нехапливости лежать, чи власне сплять сном віковичним, сон-городини.

Мистецьким пером (що нагадає Гоголеве) малює В. Винниченко мертвотну млявість і пустоту „сон-городів“.

„Тихо-тихо в Сонгороді, — починає він своє оповідання. — Тихо в ньому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливається пісню-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день.

Тихо на вулицях з плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою й будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі — скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на трое тягнеться з одного кінця міста до другого, подивившись праворуч — тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч — тин дерева й нікого нема; куди не глянеш — тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грає листям. Деколи проїде закутаний в старий балахон урядник з лошам позаду, зжене горобців, що купались в м'ягкому, гарячому поросі на шляху; проплентається жид на біді, пробіжить який небудь Сірко з реп'яхами в хвості, скачучи на трьох ногах і ховаючи голосу по затінках; виткне голову з рову свиня, важко зідхне, хрюкне і знов заховається, — і знову все стихне, знову засне, тільки налякані горобці позлітають з тинів на гарячий порох та вітрець тихенько шепочеться з листям“ („Краса і сила“, стор. 7. В. Винниченко, твори, том I, частина 1)*).

Оце так тихо влітку (коли десь хоч частина городян працює в полі, на жнивях тощо). А восени (коли всі вдома) не лише тихо, але ще й сумно.

„Сумно в Сонгороді восени. Нізьке темно-сіре небо; не то рано, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер; купи пожовклого, мокрого листя і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звозчика, що, закутавшись, схилився на передку. На вулицях ні душі. Тільки де-не-де перебі-

*) Уривки з творів В. Винниченка подаємо тут і далі за повним зібранням, що його видано „Рухом“ 1926—1927 р.

жить через дорогу яканебудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важким ходом жидівська балагула та звозчик розіб'є блискучу сталеву грязюку рівенькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний довгий холодний вечір. Вітер, наче сказиться, — то стогне, то плаче, то регіт підніма, то стиха, поволі застука по віконцях запертих, то знов заскиглить, завие, заплаче й сипне, й сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на вулицю в таку погоду* (там же, стор. 55 — 56).

І от серед цієї (немов символічної) нудної й сумної тиші, серед „страшенної пустоти й безлюддя“ спинається око письменника на сонгородських розбишаках та злодіях і милується з них, з цих сильних, одчайдушних людей, що не лише злодії, але й бунтарі супроти отєї тиші й пустоти.

„Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвір'ї все пошарпане, поруйноване, — клуна обідрана, хлівець без покрівлі похилився, тин ледве держиться й сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якось сумно дивиться маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия та хата, і кожний вам скаже, що то хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород, — злодія, которого сам батько віддурався, а добрі люди десятою вулицею обминають, з котрим мають діло тільки його приятелі, такі ж, як і він, злодії“ (Стор. 8).

Злодії ці не якісь там дегенерати, виродки з антисоціальними інстинктами чи що. Навпаки, це здорові, красиві й розумні, як на свої обставини люди.

Крадуть вони, бо вибилися з суспільного виробничого процесу. А до того розуміють, що крадуть, не лише вони, але й визискувачі — буржуазія, поміщики, сільські глитаї. Злодій Андрій питає злодія Ілька, чого то до нього приходив батько, і тут Ілько, відповідаючи, що батько приходив умовляти, щоб він „кинув гулять та за роботу взявся“, отакий погляд свій висловлює щодо цього:

— „Я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і всі багачі.

— А він?

— „Так вони, каже, не грабують“. І я, кажу, не грабую. „Брешеш! каже. Ти, каже, тим і живеш“. Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони сами і грабують, бо деруть і з слабого і з бідного, — а я з бідного не деру...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? „За це, каже, на тім світі з тебе будуть шкуру драть“. Еге, кажу, до того світу далеко, а як другі тут деруть, то чого ж я не можу з них подрать“. (Стор. 20).

Соковитими реалістичними фарбами малює В. Винниченко пригоди оцих злодіїв, їхній побут, внутрішню боротьбу, кохання, підкреслюючи водночас перевагу у самому злодійському гурті енергії, завзяття (в особі злодія Андрія) над млявістю і пасивністю (в особі злодія Ілька). Вся повість побудована на протиставленні динамічної активної сили й сили пасивної, інертної (що в кращому випадку може являти собою лише „красу“): пасивність, загальна тиша Сонгороду і активність злодіїв; млявий, пасивний (хоч і сильний та красивий) злодій Ілько і активний, вольовий злодій Андрій, що, зрештою, перемагає Ілька в боротьбі за красуню дівчину Мотрю. Окрім оцих одчайдушних злодіїв, добачає В. Винниченко бунтарів проти сонної тиші ще і в селянах сектантах. Описуючи „населення“ сонгородського острогу, він спинає увагу й на них.

„Біля тину, проти сонця, на койці сидів старий Дем'ян, ватажок штундарів, з симпатичним лицем і добрими очима діточок. Поруч сиділи „брати“ його, себто одної з ним віри дядьки, — один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти них на другій койці, сидів Гаврило, „челавек з поняттям“ — високий, худий і тонкий, схожий, як сам про себе не без гордощів казав, на святого Антонія, чудотворця печерського...

Зайшла релігійна суперечка...

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаврило, одкинувшись назад. — Так по-вашому, виходить, що церкви не надо?.. Єто факт? Ха-х-а-ха! Ну! А де ж, примером сказати, должны находится усякі богослужєбні вєщі, ну, скажуть, чи чаші усякії, чи... ну хоча б і чаша? Де по-вашому?

— Будлі де, — усміхнувся Дем'ян, — можна і в скриню покласти.

— Єто, значить, там де штани, сорочки. Ха-ха-ха!... Там і воші, блохи...“ (Там же стор. 64).

А далі подає В. Винниченко інтересні суперечки щодо попів, про котрих один з острожників зазначає, що вони і „з живого і з мертвого шкуру деруть“. — Боротьба проти офіційної церкви, що була на послугах у поміщиків та буржуазії, хоч і не відіграла в розвитку класової боротьби на Україні дуже значної ролі, проте, серед отої „пустоти страшної й безлюддя“ не пройшла без сліду.

Після „Краси і сили“ вертається В. Винниченко ще кілька разів до босяцьких, деструктивних суспільних елементів. Крім п'єси „Чужі люди“ (1909 р.), де малює побут і змагання босяків, пише він навіть окрему повість, де за головну дієву особу виступає Хома — „один із тих центрів світотвору, яких

природа так щедро розсипає побіля монополюк, на пристанях, базарах, обідраних, набухлих, сплячих удень поміж дровиняками лісних складів, обліплених, як стервятника, мухами і яких на грубій, буденній мові звуть — босяками“ („Босяк“. Твори, том VI, стр. 13). Винниченків „босяк“ Хома немовби не визнає жадних суспільних норм поведіння. Винниченко знайомить з ним читача обурливою сценкою. Хома, побачивши, що недалеко від нього, на березі Дніпра, приліг відпочити якийсь подорожній, підходить до того подорожнього, не хапаючись сідає коло нього, і не питаючись, впевнено починає „розпоряжатись чужим добром“.

„Зараз же притягнув близько до себе мою хустку з розложеною на ній їжою, — оповідає подорожній про це своє „знайомство“ з босяком, — взяв мій ніжик, подивився на нього і сховав собі в кешеню. Замість його з тої ж кешені вийняв великого, з жовтим костяним держальцем, складного ножа. Все так само не поспішаючи й не вагаючись, він одбатував великий шматок мого хліба, потім сала і став уминати, держачи ніж в одній руці і одрізуючи ним то скибочку сала, то хліба. На мене він не дивився і робив усе з незадоволеним сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе додому і зайнятий своїми думками, не має ні охоти, ні часу займатися сторонніми речами“.

Повечерявши отак, почав Хома збиткуватись з подорожнього; залишив його без вечери, і, нарешті, вступив з ним у бійку. Після цього ще не раз виявив свою босяцьку вдачу. Але, кінець-кінцем, переконуємось, що з босяка Хоми не такий вже виродок, що „звичайно його професія“ не тільки в тому, щоб піячити, бешкетувати й тягти, „коли обставини дозволять, усе, що погано лежить“, але і „в розгрузці

берлін“, у важкій фізичній праці; довідуємось, що „змалечку побував він у лабетах хазяїв“ і звідти, з суворого життя „виніс основи свого милого світогляду“: озлоблення, невіру в оту, мовляв, людську добрість та чесність, призирство до слинтяїв, пустих балакунів. Кінець-кінцем, босяк Хома, попавши в робітничче оточення, виявляє подиву гідне поривання визволити з лабетів поліцаїв заарештованого робітника — шахтаря і гине у цім пориванні.

В. Винниченко поетизує своїх „босяків“ і „зłodіїв“. Однак він не пішов цим шляхом так далеко, як, приміром, М. Горький. Цей останній, пройнятий настроями протесту проти нерухомости та інертності життя, на довгий час зосередив був свою письменницьку увагу на люмпен-пролетарях, на босяках, як на протестантах і бунтарях. В. Винниченко лише побіжно спиняється у своїй творчості на суспільних покидьках — зłodіях і босяках. Водночас він дає виразно відчуття у своїх творах (приміром, в „Босяку“ або в п'єсі „Чужі люди“), що тою потужною силою, яка зведе рахунки зі старими відносинами гніту, визиску, лицемірства і слинтяйства будуть не босяки і не зłodії, хоч би й „благородні“, а лише трудящі, лише пролетаріят. В. Винниченко розуміє добре, що хоч на тлі загальної тиші, інертності й „безлюддя“ і розбишаки, зłodії та босяки (що не хочуть слухняно коритись законові, встановленому від визискувачів і гнобителів й виявляють подиву гідну мужність й сильну волю) можуть викликати до себе почуття симпатії й замилювання, однак, шукає він певніших, тривкіших суспільних прошарків груп і клас, що покликані історією вчинити суспільну бурю. Шукає і спиняє свою увагу на сільській голоті, на заробітчанах, на сільсько-господарському пролетаріатові та на революційній інтелігенції.

В цілій низьці оповідань і повістей дає він високої художньої якості й глибокої соціальної класової

правди образи заробітчан, цієї упослідженої, визискуваної й гнобленої від поміщиків-капіталістів і сільських глитаїв селянсько-пролетарської верстви, цього „трудоваго резерву“ для українських поміщиків. От вам полтавці-заробітчани, що вже не один тиждень блукають од економії до економії, з міста в місто, й ніде не можуть знайти роботи, голодні, заїдені вошами:

„Звернувшись на шлях, коні починають чогось косо дивитись у бік до ліска. Гликерів поверта туди голову й бачить кроків на 30 від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихось довгих, білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі у холодочку під деревами, тінь од яких довгими, незграбними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло нього стоять якісь по-статі з голими спинами і, простягнувши руки над вогнем, щось роблять.

Гликерія дивиться на ці голі широкі смугляві й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люди над вогнем без сорочок. Вона озирається до Івана й бачить, що й той, висунувшись з-за неї, приплющивши очі, теж дивиться і видко, також не розуміє... Гликерія не видержує і, звертаючись до маси, гукає:

— Ей... Чуєте?... Ей там!..

Голі спини повертаються, але все таки держать руки над вогнем і не видко добре, що в них. По масі свиток і брилів проходить шамотіння: дехто підводиться, дехто встає, хто стояв спиною, повертається лицем до шляху. І Гликерія бачить під брилями червоні й темні обличчя, яких роздивитись добре не можна. Вони щось говорять одно до одного і знов

дивляться на скупчені екіпажі, певно не розуміючи, чого хочуть від них ці гарно одягнені, чисті, багаті люди. Гликерія зверта коней на борозну, що тягнеться понад шляхом, обережно переїзджає її й наближається по траві до заробітчан, серед яких шамотіння стає більшим, а голі спини накриваються свитками. Тепер їй уже виразно видно обличчя, тільки які вони всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче одного якогось сірого кольору: нема ні білявих, ні чорнявих — усі сірі. З валки виступає декілька мужчин у брилях і в гнідих чумарках, і один з них невеличкий чоловічок, в широких вибійчаних штанах з вузькою, довгою латкою на всю колошу, підходить ближче і, уклонившись, скидає бриля. Гликерія придивляється й розуміє, чого всі вони однакові: на бороді, на вухах, на сірих у зморшках лицях, навіть на віях у чоловіка, як на бур'яні край шляху, лежить густо сірий порошок, що навіть засох йому на губах чорненькою ниткою. Тільки на тім'ї волосся виразно чорніє.

Вона переводить очі на других і бачить, що й ті всі покриті порохом з ніг до голови, так що видно навіть крізь розхристані брудні товсті сорочки сірі груди.

— Що ви робити тут? — пита вона в чоловічка.

— Спочиваємо, пані, — ще раз уклоняється він, — стомились, то й спочиваємо трохи...

До передньої купи заробітчан підходять другі й мовчки зупиняються коло них. Тут і зовсім молоді хлопці підлітки і дівчата, і дядьки з бородами й глибокими зморшками, повними пороху.

— А що то робили ті люди он там біля вогню... без сорочок? — питає Гликерія, показуючи

головою на дим, що стелється понад ровом і пливе вузькою хмарию між деревами. Чоловічок теж дивиться туди і спершу не розуміє, але потім раптом засоромлюється і, ніяково всміхаючись, каже:

— Та то, знаєте, так... ходять коло себе трохи.

— Як то „ходять коло себе“?

— Та так, чепуряться... Звиніть на слові, в дорозі завелася нужда... ну й той...

— Що? — зі страхом скрикує Гликерія.

— Нужа, нужа... Ну й той, печуть... Вона вогню не любить, зараз падає. Так, як держиш сорочку над вогнем, а вона й падає... Мити нема коли та й нема чого: де була яка сорочина, на хліб перевели...

— Ось зраня й макового зерна в роті не було, — посміхається чоловічок, винувато якимось дивлячись на Гликерію й Івана, — люди вкрай поприставали. Доросле то ще сяк так теліпається, а молоде зовсім припало до землі. Як не знайдемо ще тут роботи, то вже й господь святий зна, що його думати, далі...“ („Контрасти“. Твори, том I, стор. 148—152).

Чи не відчуваємо глибокого напруження в оцім малюнку? Чи не помічаємо, яким нестримним передчуттям прийдешніх бурь перейнято його, якою палкою вірою в те, що оця сіра, голодна, пригнічена, сумирна (ще з надією на „господа святого“) маса переродиться й не буде вже упокорено „просить та молить“, аби гуляща панська компанія дала їй кусник хліба і, натомість, вибухне грізним класовим гнівом? Хіба не впізнаємо ми у цих „темних“, худих, похмурих, босих“ людях затягати, сміливих, відданих бойців майбутньої революції?

Непомітно для читача, одкинувши примітивні містецькі засоби старих письменників (натуралізм,

побутовщину, млявість в розгортанні дії); одкинувши нудний, спрощений їхній ідеологізм, оту невиразну з клясового боку (а тому й нединамічну) любов, мовляв, до меншого брата, до трудящого селянина взагалі,— без натяку на солоденький романтизм і сентименталізм, високими мистецькими засобами неоралістичної письменницької школи, влучно використовуючи імпресіоністичний спосіб зображення психічних переживань героїв; викликаючи у читача повну інтенсивності й динаміки гру зміслових сприймань (зорових, смакових, слухових і інших), граючи на контрастах тих вражіннь,— емоціонально заражає Винниченко читача, заволодіває його почуттям, настроєм, мисленням і волінням, накидає йому (читачеві) певну ідеологію через, насправді, мистецькі образи.

Хто не знав (чи не знає) статистичних відомостей та наукових праць про розшарування українського селянства й про розгортання клясової боротьби між різними, соціально-антагоністичними шарами його, той мав (і має) змогу пізнати одні важливі суспільні явища українського життя в минувшині через оповідання і повісті В. Винниченка. Справді, важко, майже неможливо говорити про єдине трудове селянство, бачивши отих заробітчан-полтавчан з оповідання „Контрасти“.

Або ось ще малюнок:

„На вигоні, над городом лежать сірі, білі, чорні купи робітників. Вони всі сплять—і полтавці, і київці, й орловці, й могильовці; дівчата, хлопці і старі... Холодно. Трава сива, тіні довгі. Незграбні купи, розкидані по вигону, прикриті то білими ряднами, то рудими свитками, не ворухаються. З-під ряден визирають тільки ноги, взуті й босі, порепані, червоні, з чорними, як підшви, п'ятами („Хто ворог“, т. II, стор. 49).

Або ще. Вечір. Пристань на Дніпрі. На березі повно люду. І великими валками й маленькими купками, і парами й поодинокі вони сидять, лежать, вкривають собою весь берег.

„Хто вони? Хто ці засмалені, потомлені люди, в цих брудних сорочках, босі, в полатаній одязині, з цими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хто ці люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись до їхніх запорошених сорочок і важких клунків? Хто вони?

Це заробітчани. Це ті, котрих викидає із себе село, котрі більше непотрібні йому.

Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свою силу, своє здоров'я, своє тіло, сором, любов; вони йдуть найматись до ситих розпутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не обробляють цієї землі, бо мають другу роботу їсти, пити й розпутничати...

І вони йдуть, ці люди; вони повинні йти, бо жадний, як їхні очі, голод, з'їсть їх; вони повинні продати себе, бо дома жде їх несплачена дань „обществу“, ждуть оцінщики, ждуть земські, урядники, холодна, тюрьма. Ні материні сльози, ні сила привычки до рідного краю, ні кохання, ні дружба, нітихий гай, ні місячна ніч—ніщо не може встояти проти страшного голосу нужди.

І вони спішать. Куди? Хіба вони знають.

Голос нужди шипить і жене їх далі. І вони минатимуть великі й пишні міста, минатимуть дворці, палати; але, що їм до них; вони живуть там... Тут і полтавці, і польщаки, і київці, і литвини, і діти, і старі... („На пристані“, том II, стор. 72—74).

Капіталізм зробив рухливим не лише міське, але й сільське населення, почав протягати ниточки живі від міста до села і, навпаки, оголив і загострив класові суперечності. В. Винниченко все це нотує і фіксує в художніх образах. Тимчасом, як пересовуються заробітчани по великих просторах України, гинучи від холоду і пошестей, частина отаких само полтавців, польщаків, київців і литвинів накладає головами на фронтах, воюючи на Далекому Сході проти японців; їх „вигублюють там сукини сини“—ті самі, що вигублюють і тут у запіллі,—поміщики, буржуазія. Класові суперечності виступають виразніше і гостріше. З міста йдуть чутки про заколоти й страйки. В містах іде боротьба. Найближається буря 1905 року.

Через оте пересування з одної місцевости в іншу, через перебування на великих міських пристанях, лежання на вигонах коло міст, на залізничних станціях („Раб краси“, том II), щільніше підходять заробітчани-селяни до міського робітника-революціонера, до „городського чоловіка“, що для нього „всяка грамота, як для чередника худоба“, зрозуміла й приступна („На пристані“, стор. 82), переймають звідси способи класової боротьби й самі організовують страйки в поміщицьких економіях, а року 1905-1906 не лише розбивають поміщицькі економії й палять скирти („Хто ворог“, том II, стор. 51), але й чинять масовий колективний опір і, оскільки то можливо було, організовано наступають на класового ворога.

Хто, прочитавши оці оповідання В. Винниченка, не зрозуміє, не відчує глибокої суперечности інтересів, глибокого класового антагонізму не лише між заробітчанами і поміщиками, але й між заробітчанами та сільськими куркулями, що наганяють

„мужичі мільйони, які, здається, пахтять вівцями і потом наймитів“? Адже сільські глитаї не згірше поміщиків визискували сільську голоту, хоч і були на початку свого буржуазного переродження отим, мовляв, трудовим селянством, працюючи, чи не як правило, не менше свого наймита, інколи мало навіть чим відрізняючись від нього в побуті й щодо культурности; адже заробітчанами було легше „економічеський кандьор їсти“, ані ж у такого мужика глитая працювати („Хто ворог“, том II, ст. 60).

Життя гостро ставило проблему революційного залагодження вражаючих класових суперечностей; не шляхом просвітництва, поширення в народі букварів і читанок (хоч і це ой як було потрібне), а шляхом жорстокої класової боротьби. Інтелігент Іван після зустрічі з заробітчанами полтавцями отак (на свій зразок) „іронічно й сумно“ ставить цю проблему:—„Філософія... Що можуть сказати тут Канти, Лейбніці, Гегелі для цих людей?.. Яка тут філософія, коли тебе пече сонце, мочить дощ, мучить голод, кривдять люди?.. Яка тут, спитать, може бути філософія, коли твоє життя складається з одних неприємних переживань?.. Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черево їсти?.. Філософія життя, філософія моралі, краси... Ні, ти дай таку філософію, щоб я міг навчити цих людей бути щасливими!.. А їх мільйони, тисячі мільйонів“. („Контрасти“, стор. 163-164). Інтелігент Іван лише ставить і то не чітко оцю велику проблему („як зробити щасливими мільйони, тисячі мільйонів“ трудящих). Розв'язання ж давав їй революційний марксизм. Старі українські культурники і помірковані соціалісти (пригадати хоча би М. Драгоманова), всякі педанти „соціалізму“, твердили про потребу насамперед піднести культурний рівень мас і саме через оце культурництво сподівались досягти

великої мети: „ощасливити мільйони трудящих“, або ставили його за передумову майбутньої класової боротьби, а революційні соціялісти, не заперечуючи потреби піднести культурний рівень мас, оскільки це можливо за капіталізму, ставили проблему навпаки: використати наявні класові антагонізми й загнвання капіталістичного суспільства й захопити політичну, державну владу до своїх рук, а тоді вже стати до великої культурної революції, тоді вже понести в маси і Кантів, і Лейбніців, і Гегелів, тоді поставити на весь зріст творення нової культури, філософії й моралі трудящих. В. Винниченко хоч і побіжно, але все ж відображає оце революційне ставлення проблеми: через революційну класову боротьбу до піднесення культурного рівня народніх мас.

Маюючи побут заробітчан, сільсько-господарського пролетаріату, умови їхньої праці, спинаючись на особистих переживаннях дієвих осіб, дає Винниченко водночас яскраві малюнки початків класової свідомості серед цієї маси.

Розуміється, ота класова свідомість народжувалася дуже повільно. Сільсько-господарський пролетаріат, заробітчани, хоч і посідали своє осібне місце в суспільній продукції, але в той же час були ще щільно зв'язані з дрібновласницьким селянським господарством, ще мислили в формах, що їх дістали готовими від батьків. Відомо бо, що навіть промисловий, міський пролетаріат капіталістичних країн переходив важку путь „кляси в собі“ (себто кляси, що вже була в наявності щодо суспільних відносин у продукції, але ще не усвідомила себе яко клясу для себе), аж доки перетворився, остаточно оформився яко „кляса для себе“. А що ж сказати про заробітчан, що лише сезонно збивались до купи, про сільсько-господарський пролетаріат, про сільську голоту, що не порвала з селян-

ським побутом, з дрібним сільським господарством? Для них оця путь була ще важчою. А все ж нові умови буття, хоч і повільно, зумовлювали і нову форму свідомості сільської голоти, безземельного й безпритульного селянського люду було на Україні багацько і в минулі часи: і в XVII та у XVIII столітті, але то була таки дійсно тільки голота, що не посідала значної ролі в суспільній продукції. Зовсім інакша була ролі і становище цієї голоти під кінець XIX й на початку XX століття, коли розвинулись на Україні на буржуазній капіталістичній основі великі, середній і малі „хлібні фабрики“, — поміщицькі і куркульські економії, капіталістичні гуральні і цукроварні. Це вже була виробнича верства, це був потрібний для аграрного капіталізму трудовий резерв. Тут, в оцих економіях, гуральнях і цукроварнях і доходила „сільська голота“, заробітчани, наймити, робітники, своєї класової свідомості, звільняючись від інертної, консервативної, дрібно-власницької, індивідуалістичної психології, тут переймались вони колективістично-активною (нехай і примітивною) свідомістю.

„Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно... Стоїть собі ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй у пащу й не встигають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не встигнуть п'ятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не встигнуть сунути снопа, як уже летить полова, й солома здійсмається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають,

розмазують нашвидку піт на лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А ці теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожердів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить. А машина гуде й наче аж ревне радісно, як попаде зразу добрий шматок“ („Біля машини“, твори, том 1, стор. 373-374).

Це машина в поміщицькій економії, десь на Правобережжі, в отій, мовляв, „збіжжевій фабриці“. Вона „трощить залізними зубами своїми“ не тільки снопи, але й старі форми свідомости сільської голоти. Заробітчани бачуть, як визискує їх подвійно молодий економ—панський прислужник, що завжди з нагаєм у руці,—Гудзик: дає малу заробітну платню та ще й виплачує її невчасно; ними ж зароблені, їхні гроші дає, „їм же за проценти“. Бачуть і починають „бунтуватись“, домагатись свого, чинити колективний опір, виходять з покори. Робітник Андрон гнівно вигукує: „Годі!.. Тепер інший час настає. Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у Полтавській губернії задали вам перцю, буде й на всіх вас... Ироди! Мироїди!“ (Там же, стор. 400). У панського посіпаки „аж серце замирає“ од такої мови: „Коли це було, щоб який небудь хлоп насмілювався сказати йому, панові, економі, „ти“? Коли було, що вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали „гроші давай“. Бувало не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все ж не кричали: мовчали, чекали і, може, лаялись, та все це нишком. А тепер?..“ (Там же, стор. 381). А тепер організують страйк.

— „Хлопці! Додому! Всі додому! — палко закричав Андрон до всіх.—Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику. Хай шукає собі...

— Глядіть!—закричав раптом Гудзик.—Це вам так не минеться!. Начальство про це сьогодні ж узнає!

— Плювати хотіли ми на тебе й на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусити, щоб ми у тебе робили? Га?—зразу ж озирнувся і навіть ступив до нього кілька кроків Андрон.—Можеш? Ого!.. Побачимо...

Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть і ті, що перше ховались за других, кожен хотів вилить те, що накіпіло за день“. (Там же, стор. 401-402).

І робітники рушили від машини, дівчата навіть і пісні затягли. Економіві Гудзикові жадної надії не лишалось і він мусив, кінець-кінцем, поступитись:

— Андроне!—гукнув Гудзик.

Всі раптом зупинились і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату;—похмуро й безсильно кинув Гудзик і став виймати із бокової кешені якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

— І по 80.

Всі весело зупинились і почали вертатись.

Почалася виплата“ (стор. 402-403).

Докладніше спиняється В. Винниченко на побуті й розвиткові класової свідомости сільського пролетаріату у повісті „Голота“ (1904-1905 р.). Перед нами проходить тут життя більше десятка наймитів в панській економії. Тут і затуркане та залякане „штовханами“ дівча—сирота Маринка („чисто як те цуценя“); тут і дівчина Килина—кухарка, що вперто змагається мовляв до людського вільного життя (а кінчить, мабуть, тим, що попаде в спальню до

якогось панича, бо красуна); тут і дід Юхим—старий наймит, і наймит Трохим, що все життя працює, то в одній, то в другій поміщицькій економії й від тяжкого суворого життя зробився „чистим вовком“—людиною вдачі жорстокої, мстивої, запальної; тут і хворий робітник Панас, що його, замість лікувати, викидають з економії. Клясова ідеологія, клясова мораль ледве-ледве пробивається кволим проміннячком у свідомість цієї визискуваної, упослідженої суспільної верстви, яка працює в панських маєтках нарівні з худобою і відмежовує себе, за дідом Юхимом, від худоби лише тим, що, мовляв, наймит вірить у бога, а худобина ні. („Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба та й годі. З ранку до вечера, змалечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з голоду не здиhaєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я—люди... Понімаєш, не худоба, а люди. О! А чого? Бо ти ще бога маєш. О! А не вір у бога, й виходить, що ти ніякої різниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обідно“. („Голота“, том I, кн. 2, стор. 263).

Дід Юхим (сторож в економії) лише на старість додумався до дечого, що вже може правити за зародок клясової свідомості, клясової моралі „голодрабців“ (як звуть себе наймити). „Жив, робив,—скаржитись він.—А для чого жив, нащо робив, то й сам тобі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитайте мене, що я заробив собі? Калаталку. А все, що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Ге! Наплював би я тому у вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись гріх“. (Там же, стор. 260). Він на досвіді довгого наймитського життя зрозумів, що немає „правди“ взагалі, „гріха“ взагалі, „добра“ взагалі, що і правда, і гріх,

і добро є поняття і явища конкретні і різні для людей різного суспільного стану, різних клас. Починає він, що правда, також з загальників: „що шкодить одному, то другому на користь“. „Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потім умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що, на мою думку, було правдою, то другим було неправдою; що мені неправдою—то другим правдою. А де вона та одна правда, то, мабуть, і сам чорт її не бачив, бо і в його є своя правда“ (Там же, стор. 260). Але оці загальники далі дід Юхим конкретизує, виступаючи перед молоддю немов за навчителя життєвської мудрости, збагачуючи її досвід, допомагаючи їй усвідомити своє суспільне становище. Коли немає „одної правди“, то повинні голодрабці (голота) мати свою правду, відмінну від панської (поміщицької) і куркульської („хазяйських синків“). Трохим прохає діда Юхима допомогти йому „найти свою точку“, „таку лінію“, щоб і проти визискувачів боротись і людиною залишитись (а не лише отим „вовком“, що часом і свого ненароком кусне). І дід Юхим навчає: „попанські одно гріх, а по-мужицькі—друге“. А коли пустотлива робітниця Софійка насмішувато зауважує, що для Трохима „одна лінія: на Сибір та й годі“,—дід зауважує: „Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає... А коли хочеш, щоб самій добре було, то поможи йому. Бо і ти, і він рідні собі. І ти, гола, і він голий—значить, і правда одна в вас“.

— „Х-м!..—розвів руками Юхим.—Точки... Точку, хлопче, не знайдеш зразу. Багато треба сліз ковтнути, багато крові пропустити, щоб твердо стати на свою точку. А ти чоловік попечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай, та шукай не поза собою... Не шукай у чужих, бо

у чужих і правда чужа. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай". (Там же, стор. 256).

А всю глибіню класових суперечностей між голотою і панами поміщиками дає він зрозуміти отаким алегоричним порівнянням:

— „Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрмі, так мене посадовили за одну там сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, — аж у подвалі. Як зачиняють двері, то так темно, наче б тобі очі повиколювали. Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як вийшов на світ, так аж... захитався від світу... аж боляче в очі стало... Тільки, брат, тут така штука виходить: що одні живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискакують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що, крім подвалів, є ще світ: це є наш брат... І є другі люди, що живуть весь вік у світі, в щастю... — це пани". (Там же, стор. 286-287).

З цієї дідової науки Трохим робить висновок, що панів не треба жаліти, що проти них треба жорстоко боротись, „гризти і кусати їх“:

— Жаліти їх? У-у-у!! — зашипів він раптом з невимовною, сказаною, дикою ненавистю. — Не жалій їх!. Чуеш, Маринко! Не жалій нікого! Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє... Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій!" (Там же стр. 333).

Ненависть Трохимова ще дика, класово неосвідомлена. Це ще переважно лише роздратовання й „маленькі вогники злости“, а не ті „жарини, які випікають роздратовання й горять великим гнівом і великою злістю“ (про які говорить В. Винниченко у казці „Дим“, Том 1, стор. 18). Філософія діда Юхима ще плутана. Але жорстоке життя штовхає

їх — і Трохима і діда Юхима — на „одну точку“, на „одну лінію“ — класової організації й боротьби, класової ідеології, класової моралі.

А от ще гарний малюнок хизацької експлоатації в невеличкій економії (мовляв заробітчанин Кузь — „не економія, а старий свинюшник“) та виявлення класової солідарності сільських пролетарів. Три заробітчанини мандрують понад Дніпром, шукаючи праці. Лежать над Дніпром, доїдають останню паланицю, докурюють останню пачку махорки. „Ми пролежали два дні, — іронізує один з заробітчан. — Ми мали все, що треба людині: на небі сонце, під ногами воду... Але на третій день Грицунь уранці задумливо сказав, що він їв би тараню, якби була. Кузь сплунув і промовчав. Я поглядав на один город, що був з самого краю коло води. На тому городі росла цибуля, горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така, що її можна було б варити у тих горшечках, котрі стирчали на кілках біля хати“. Незабезпечне існування, голодування, ось заробітчанська доля. Маленька рисочка, прибрана в іронічний тон, а тимчасом така важлива для розуміння психології (чи навіть ідеології) наміта, заробітчанина, сільсько-господарського пролетаря. Заробітчани лежали далі (бо ніхто не наймав), але вже не обмежували себе „спогляданням“ та „філософією“ відносно городини і горшечків, котрі стирчали на кілках коло чийсь хати, й перетворили „слово“ в „дію“. „Ми всі були задоволені, — іронізує і тепер все той же заробітчанин. — У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було б варити і навіть пекти. Ми в цьому переконались“. Та жарті жартами, а голод давав себе відчувати. — Нарешті найнялись в оту поганеньку економію. Тут ще раз переконались, що дрібний чи середній поміщик (може, навіть з бувшого селянина-куркуля)

експлуатував найману працю ніяк не гірше, як великий. У нього ті самі інгуші та черкеси на послугах, як і у великого поміщика; хіба що поміщицько-буржуазна влада не так уважна була до нього, як до великого, і капітал його не завше дозволяв тримати збройну силу в потрібній кількості. Працювали, годувались, поневірялись, мовчали, хоч і жили в надто тяжких умовах. Та, нарешті, дійшло до загострення клясового конфлікту. І тут маємо у Винниченка надзвичайно майстерний імпресіоністично-реалістичний малюнок.

„Ми, звичайно, спали під скиртами. Поважні та старі вони, мабуть, багато бачили на своєму віку. Стояли трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло них, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий гіркуватий дух, не то поту людського, нето сліз, не то чого іншого. Хто, його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Може, з місяць пройшло, може більше: у всякому разі була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає і робітники лежать там такі сердиті та понурі, як мухи восени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити деякі зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давати такий, що його треба було днів на два класти у воду, перед тим, як їсти.

Це все здалося нам малопідходящим. Ми про це сказали табірному. Але табірний спершу послав нас під три чорти, а потім до управляючого. Ми порадилися і рішили піти до управляючого („Кузь та Грицунь“, том IV, стор. 126-127).

Управляючий, не сподіваючись на страйк і понадіявшись на своїх черкесів та на те, що голод, потреба заробітку примусить заробітчан примиритись з погіршенням умов, дав робітникам рішучу відмовну відповідь:— „Так от що. Харч в економії добра. Кому не нравиться, хай забирає паспорт і на всі чотири боки. Нікого не держим. А хто буде других бунтувати, того зараз же в тюрму. Обдумайте, і хто хоче, хай приходять за паспортом“. Утворилось складне становище. Що краще: „їсти далі гливтяки“, чи застрайкувати, кинути працю, з перспективою „дохнуть з голоду на пунктах“?

І вони почали обдумувати. „Обдумували у полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами уночі, навіть серед співів увечері“. Поділились на дві частини. Більш активна частина вирішила, нарешті, йти до управляючого і забирати паспорти“. Хай,—мовляв,—економія управляється тими, що zostаються, тими панськими помийницями, лакузами“. Та, коли дійшло до боротьби, то й ті, мовляв, „панські помийниці“ (і навіть заробітчанин Грицунь, якому аж ніяк не випадало кидати економію, бо саме залюбився він з панською наймичкою), приєдналися до страйкарів.

„Нас ждали. Управляючий, двоє черкесів, табірні і прикащик. Вони посміхались, дивлячись на нас. Черкеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Не бажаючи довго балакати, Кузь коротко та ясно заявив управляючому, що ми хочемо забрати свої паспорти, взяти рошот і йти собі з цієї економії. Управляючий вислухав байдуке і хмуро подивився на нас: і став казати, що за бунт тепер по головці не гладять, що ми слушаємось всяких пройдисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже нерано.

Але ми знову сказали, що ми хочемо їсти по-людському, а коли нам так не дають, то ми підемо собі кудись в інше місце.

Управляючий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикажчик посміхнувся, а ми стали тісніше“ (стор. 132),

Всі вперто вимагали паспортів. Це аж ніяк не всміхалось економії. Йшло до вибуху, до „бурі“.

„Управляючий не хотів далі слухати.

— Рощоту не буде. А паспорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не полагается... Ето виходить уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчити Кузь. Управляючий весь одразу налився кров'ю, підскочив до Кузя, розмахнувся і зовсім сили ударив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женить його нагаями, бунтовщика!

Але в цей мент трапилось щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки лянула рука управляючого по лиці Кузя, Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця і, підскачавши до управляючого, схопив його за барки, несамовито закричав:

— Сво-о-лоч! За що б'єш? Рощот давай! Січас давай рощот!

Управляючий аж назад посунувся од його, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут піднялася така буря, що і управляючий, і черкеси, і прикажчик вмент опинились у конторі й двері приперли за собою“ (стор. 134).

Винниченко не символіст, а хіба не являє собою оцей прегарний малюнок гніву спролетаризованого

селянства символу, передчуття майбутніх, переможніх класових боїв?!

Паспорти було видано заробітчанами у той же день. Мало організована, мало класово свідомо селянська пролетарська маса вступила в бій з класовим ворогом і перемогла, не зважаючи на свою молодість.

Кожен рядок цих оповідань В. Винниченка кричить живим життям, являє собою заклик до класової боротьби. Кожен рядок є документ з життя і боротьби сільсько-господарського пролетаріату України на початку ХХ століття. І коли, як ми вже зазначили вище, Маркс вивчав буржуазний світ за творами Оноре де-Бальзака, то ми також можемо з певним успіхом вивчати окремі моменти історії українського незаможного селянства, наймитів і заробітчан, сільсько-господарського пролетаріату з творів В. Винниченка. І не даремно українські ліберали, дрібні й середні буржуа, буржуазні інтелігенти (як от патріарх української філології П. Житецький, Науменко й інші) вороже поставились до цих творів В. Винниченка, не хотіли їх читати, мати у своїх родинних бібліотеках (маскуючи одню свою класову ворожість тим, що, мовляв, у Винниченка засмічена, покалічена, зрусіфікована мова і що його оповідання непристойні, „босяцькі“ і т. д.).

Релігійні й національні різниці — ці не абиякі перешкоди на шляху до класової свідомості, повільно втрачають свою силу над голотою, заробітчанами. Зайшли руські селяни (мовляв, „кадапи“) збільшують і без того велику трудову резервну армію на Україні, їхня „конкуренція“ боляче дошкуляє заробітчанами; різниця щодо мови, побуту, одєжі сприяє ворожнечі. Але все це не може затулити від заробітчанина, від сільського пролетаря великої класової правди. Недаремно ото вони всі — „і полтавці, й київці, й орловці, й могильовці“ лежать

разом на одному й тому самому вигоні (хоч і окремо „кацапи“ від „хахлів“), недаремно вкупі годують воші, голодують, а потім поневіряються в панських економіях. Життя вчить, що то „один чорт, що німець, що наш брат хахол... І то хазяїн, і то хазяїн“, — як каже заробітчанин Кіндрат в оповіданні „Хто ворог“ (Твори II, стор. 64). Або, як каже другий робітник Корній: „Ось двацять літ я заробляю оцими руками, а ніде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був — чи хахол, чи кацап він“ (Там же, стор. 65). Правда, оця перемога дається не легко. Рідний куркуль „хазяїн“, що вбився вже на дрібного капіталіста поміщика, розпалює національну ворожнечу (намагаючись використати її задля зниження цін на робочі руки). Він солодко наспівує заробітчанам українцям:

— „Кацапня там одна... А я вже їх знаю — з руськими важко робити. Краще своєму переплатити, ніж з ними мати діло... Ні воно тебе, ні ти його не поймеш. Ти йому „подай леміш“, а воно тобі вила несе... За волами воно не звикло, коло плуга не вміє... Е!.. Краще з своїм братом малоросіяном. Свій свого все таки хоч пойме“. (Там же, стор. 64).

Панок Коростенко „малорос-европеець“, що у нього робиться „все машинним робом, вся економія на раціональних початках ведеться“; що вважає себе за „людину нової формації“, покликаной „сказати живе, слово старій Неньці-Україні“; що, водночас з запровадженням європейських капіталістичних способів визискування й ведення господарства, тримає наймитів у „темних, брудних, вогких, низьких бараках“ й кепсько годує їх та розстрілює селян з кулеметів, — оцей самий панок виразно гне національну лінію; він визнає „малоруський“ язык нарівні

з руським, пише книжку „на малоруськом языке“ про шовковичних червяків; він не проти того, щоб мужики українські вчилися грамоти з українських букварів, бо сподівається витягти з усього того економічні вигоди для себе, для своєї кляси. („Малорос-европеець“, Твори, том II). — Відбиваючи клясові потреби оцих „хазяїнів“ і „панків“, частина членів Революційної Української Партії виходить року 1902 з цієї партії й закладає окрему Націоналістичну Партію — Українську Народню Партію, що висловує гасло буржуазної, поміщицько-куркульської України, що навчає селян і робітників: „всі люди твої браття, але москалі, чехи, венгерці, румуни й жиди — це вороги нашого народу“; що нацьковує українських не лише селян, але і робітників проти руських селян і робітників, навчаючи, що „пролетаріят нації пануючої і зневоленої — це дві кляси з неподібними інтересами“. Отак українська буржуазія намагалась використати суперечності між „робітничою аристократією“ нації гнобительки й робітничою масою нації гнобленої заради своїх клясових інтересів. Отак використовувала вона національне почуття трудящих, щоб загальмувати розвиток їхньої клясової свідомості і відвернути від клясової боротьби.

Та, як відомо, історії не можна обдурити. Організуючись як кляса супроти капіталу, як кляса для себе, пролетаріят доходив правдивого способу розв'язати разом з соціально-економічними питаннями і питання національне.

З тонким, захоплюючим революційно-романтичним настановленням шукає В. Винниченко серед пригнобленої голоти, заробітчан, сільського пролетаріату визначних розумів, таланів, людей вольової вдачі, що могли би бути не абиякими митцями, вченими, організаторами, політиками, і з любов'ю спинає свою письменницьку увагу на цих перлинах. То побіжно,

кількома словами, кількома рядками, а то й ширшими образами, малює їх нам. Ось парубок Василь — „несміливий, дуже блідий на виду, соромливий і якийсь чудний“. Він пересиджує, як інші голодуючі, на подвір'ї, за станцією, чекаючи, поки хтось найме на роботу в економію, чи до куркуля. Він поневіряється і гине. А це ж правдивий талан музика:

„Він тихо одійшов на другий бік дороги, і постоявши, сів під деревом, спустивши ноги у рівчак... Вийняв сопілку і загравав. Спершу згуки вилітали з нею нерішуче, несміло й наче ховалися зараз же в темі, боячись плавати тут недалеко від цих чорних, ворожих їм, кам'яних будинків. Але будинки тихо собі стояли і згуки насмілювались, росли й тонкими низками розбігались на всі боки. Хутко вони заповнили собою все повітря над дорогою й подвір'ям. І, здавалось, то були вже не згуки дерев'яної засмальцованої палочки, а гострі, колючі думи, які на чорних незручних крилах летіли від рівчака й бились в душі. І, вриваючись туди, вони з боєм впивалися в серце, дряпали мозок; і серце нило, а в голові здіймались картини, рідні, далекі, пекучі“ („Раб краси“, том II, стор. 113-114).

Вразлива вдача музики болюче реагує на явища життя, груди переповнюються палкими звуками, що заважають працювати вилами, лопатою, косою.

— „Мені од усього сумно,— каже Василь. Сонце заходить — сумно; дощ іде — сумно. А надто як сонце заходить. За це мене й прогнали з економії... Вони кажуть, що я сплю. А я й не сплю, а так... Лежу, а воно щось ссе в грудях, хоч ріж... Давно вже це мені... У церкві співають, а я плачу. Тітка Саня й одшпигувала, та не пособляє... І били мене.

Один раз прикажчик як оперішив арапником через голову, так і розпанахав спину... А тепер прогнали з економії“. (Там же стор. 116).

Още оповідання В. Винниченка „Раб краси“ більше вражає як аналогічне оповідання польського письменника Г. Сенкевича „Янко Музика“.

А то ось образ завзятого, розумного, шляхетної вдачі робітничого хлопчати („Хведько Халамидник“. Твори, том V), що гине з-за своєї благородної вдачі. Вишукує В. Винниченко оті перлини і серед революційної молоді, що вийшла здебільшого з тих же селянських та робітничих мас, серед молоді, що через груди її переливалась буйна сила й гаряча, глибока віра в перемогу революції; серед молоді, що породила її надійна революційна доба.

„Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? Можна! Ось тільки управитись з тою справою і в мент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем з чим хочете.

Може, дракона якогось убити? Дракона з вгнєвою пашею і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, це ж була якраз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій з ними“. („Купля“, том III, стор. 97).

Ось революціонерка Зіна, „дівчина з волоссям, як положена бурєю пшениця“, яка „скрізь і завжди сміється“, яка забуває про свого любого нареченого (що сидить у в'язниці) і вся зливається з могутнім класовим поривом робітників залізничників. Їй треба поспішати визволяти свого нареченого, але потяг на якийсь станції став. Робітничі зібрання обмірковує питання про оголошення залізничного страйку. Зіна влітає на зібрання і запальною промовою своєю розвіює хитання й непевність, зриває „цілу бурю,

справжню бурю". Наречений десь там б'ється в передсмертних корчах, але вона святкує перемогу, бо залізничний страйк оголошено". („Зіна", том III).

Поруч Зіни маємо прекрасний образ дівчини Олі, доньки жандармського вахмистра, що задля інтересів робітничої класи відмовляється від батька, посилає на небезпеку свого улюбленого нареченого і, нарешті, віддає й своє життя („Дочка жандарма". т. XIII).

Або ось організація молоді, що, сидючи „під портретом Богдана Хмельницького", розробляє наївно плян своєрідної революційної акції: запалити всю панську Україну „од краю до краю" й гостро виступає проти більш вдумливих революціонерів, вони бо, мовляв, „вкрай заїдені опортунізмом" („Купля". том III, стор. 98—99).

А там десь студент прострілив собі голову, аби довести селянам, що він не ворог їм („Студент". Твори IV). А тут полохливий єврей Піня виявляє подиву гідне героїство й ціною свого життя дає можливість товаришам утекти з в'язниці. („Талісман". Твори VI).

Як другий бік бурхливого життя цієї доби, гострої класової боротьби селян і робітників проти поміщиків і капіталістів та самодержавного поліцейського ладу, дає В. Винниченко багацько яскравих малюнків з побуту в'язниці, салдатської казарми, жандармських застілків („Мнімий господин"—том I, „Дим"—т. II, „Темна сила"—т. II, „Честь"—т. II, „Глум"—т. III, „Щось більше за нас", „Маленька рисочка"—т. V та інші твори).

Всі ці твори, де зображає В. Винниченко класове розшарування селянства, побут, свідомість та змагання сільської голоди, заробітчан, сільсько-господарського та індустріального пролетаріату (хоч про цей останній і згадує лише побіжно); де подає образи ширих, відданих справі визволення трудящих рево-

люціонерів інтелігентів; де кількома надзвичайно влучними рисками викриває хижацьке класове обличчя поміщицтва й буржуазії й мистецьки малює буржуазно-поміщицький державний апарат насильства,—всі вони являють правдиву окрасу української літератури й стоять нарівні з найкращими реалістичними (почасти імпресіоністичними) творами найбільших світових письменників.

Образи сільського та містечкового життя відбилися у свідомості Винниченковій остільки глибоко, що їх не можуть витиснути й досі нові образи великого індустріального міста. Навіть у своєму найновішому романі „Сонячна машина", де дія розгортається не то що в сучасному, але навіть у майбутньому Берліні (за доби „ультраімперіялізму"), мислить Винниченко часто образами селянсько-містечкового життя на Україні. О. Білецький цілком правдиво зауважує, що Берлін у нього не справляє враження колосального міста кінця XX віку, що садибу графа Еленберга (головне місце дії) легко перенести в межі нашої недавньої ще України, де вона легко стане маєтком середнього достатку поміщика. З-за декорацій, що мають виображати Берлін кінця XX віку, виглядають реальні обриси українського міста*). Епітети, що їх вживає Винниченко в „Сонячній машині", дуже часто взято з селянського життя; володарів землі—капіталістів і недобитків великої шляхетської аристократії—характеризує він часто словами й образами селянсько-містечкового побуту. Ось кілька прикладів.

„Принцеса здимає з шиї сховану під сукнею коронку, що бризкає на всі боки іскрами каміння, і

*) О. Білецький: „Сонячна машина" В. Винниченка (Журнал „Критика", № 2, 1928 р.).

кладе її на стіл перед собою. Побожний шелест проходить зібранням, і всі голови, як голови худоби вздовж ясел до оберемка сіна, повертаються вздовж столу до коронки“ („Сонячна машина“, част. I, стор. 57). „Граф підводить голову, стає на всі чотири лапи, сміливо, одверто дивиться просто в дивно-блискучі очі принцеси і, змахнувши хвостом, робить останній, рішучий скок“ (стор. 94). „В залі вже знову стоїть рівний гомін голосів, як шум гірського ручаю. Часом із нього, наче срібна рибка скидується, випліскується жіночий сміх і скрик“ (стор. 120-121). „Ревом, жадним, роз'ятреним, сліпим ревом реве вся істота доктора Рудольфа... І він шалено, весь перекинувшись, як бугай із наставленими рогами, кидається на втікле тіло жінчини“ (стор. 163). „Доктор Рудольф, як на повному гоні спинений кінь, вростає в землю“ (стор. 163). „А що на це вже сказати цій чудній великомучениці? Що він — стара нікчемна, дірява торба, в яку навіть покласти нічого не можна?“ (стор. 172). „Граф Адольф безпомічно тупіє, посміхається, як вірний собака, якого не „взяли з хазяїном на човен“ (стор. 174). „Сузанна тихо, непорушно стоїть, і вогкі очі молодої телиці наповнюються слізьми“ („Сонячна машина“, част. II стор. 132). Всі ці воли, бугаї, собаки, коні, телиці, срібна рибка з ставка й незаможницька дірява торба — стоять перед очима Винниченковими й липнуть до його графів, принцес і королів землі, так немовби до сільських дівчат, парубків, куркулів і дрібних повітових поміщиків.

III. Сільські глитаї, поміщики, міська буржуазія та буржуазна інтелігенція у Винниченкових творах.

В. Винниченко не дав більших творів з життя промислової буржуазії так само, як не дав і з життя робітничої класи. Заробітчани, інтелігенція поміщицтво, сільська і міська дрібна та середня буржуазія захопили майже всю його письменницьку увагу. Але, хоч і побіжно, відбиває він у своїх творах також і життя промислової буржуазії.

Для В. Винниченка, особливо доби першої революції (1905 року), поміщицька та буржуазна класи, з їхньою інтелігенцією, це в масі — „жирні золоті мішки, проститутки мужеського й жіночого полу“, „професіональні зо шпорами убивці“ (офіцери, жандарми, тюремщики, поліцаї) і канцелярські машини — бюрократи“ („Ланцюг“. Твори II, стор. 183*), — це, зрештою, „свині“, що їм жінки-красуні правлять „за десерт після жирних обідів з людської крові та сліз“ (там же, стор. 191-192).

Сільська дрібна й середня буржуазія виступає в нього працюютою й жорстокою; вона так захоплюється акумуляцією капіталу, що батька рідного за гроші продасть; вся її мораль і політична ідеологія обумовлюється оцією скаженою гонитвою за багатством, змаганням вибитись на середнього, а

*) Надруковано, було це оповідання в томі II творів В. Винниченка, що вийшов у Києві року 1907 під назвою „Дрібні оповідання“.

то й великого поміщика, капіталіста. Аби зажити „копійку“, дрібний та середній буржуа сільський не лише визискує наймитів, але й сам працює, як віл, і навіть сина віддасть на якийсь час,—на зиму, приміром,—в найми до поміщика („Голота“—Андрій), аби не гуляв даремно, а коли дружить синів, то має на меті одне—„преумноження багатства“. От перед нами постать типового сільського глителя-буржуа—„молодого економа пана Гудзінського“, або, як звуть його селяни, Гудзика. Це панський посіпака, що допомагає панові поміщикові полювати за дівчатами-наймичками, що ходить завше „зі зложеним удвоє нагаєм на руці“, дає на процент зароблені робітниками гроші й брудним шляхом йде до того, аби й собі перетворитись хоч би на дрібного поміщика. Один зі способів збагатитись у нього—взяти за дружину стару й негарну доньку монопольщика, з багатим посагом. І Гудзик йде на це, хоч і лютиться, особливо через те, що про дійсний характер його одруження знають сторонні, всі оті мужики, наймити, голота. „Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно й чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерою Парменовною; відомо, скільки дає йому батько її, монопольщик, викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, „модиски“. Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її коло машини, привча до хазяйства (бо вона була в городі „модискою“); відомо, що він із великою охотою замість цього запхнув би її в піч паровика, якби дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх біля машини“ („Біля машини“. Твори, том I, стор. 375). Отака само огидна постать і панського посіпаки Халабуди в „Голоті“,—людини жорстокої й підступної.

Поміщиків малює В. Винниченко яко людей хижих і розпутних. От перед нами „малорос-европеець“, що, послухати його—так ліберал і демократ хоч куди, але за „земельку“ коситиме селян з кулеметів, мов ту траву („Малорос-европеець“—1907 р.). А от розпутний панич Ян, що йому тільки й клопоту, що затягати до себе в спальню все нових і нових дівчат-наймичок. Ось він вибирає собі дівчину з робітниць коло машини: ходить навкруги машини, переглядає дівчат і довго не знаходить собі до смаку. „Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала“. Панський посіпака економ Гудзик запобігливо водить пана Яна всюди й показує „товар“. „Перейшли на другий бік машини. Гудзик ще одвертіше почав показувати Янекові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і навмисне хльоскав нагаєм, як на коров на базарі“ („Біля машини“. Твори, том I, стор. 391). Вибирав, аж доки вибрав і забрав до себе в хату на якусь годину. В оповіданні „Голота“ (1904-05 р. р.) бачимо, як поміщицький синок панич Олександр полює за дівчиною красунею куховаркою Килиною.— В оповіданні „Голод“ маємо огидну й обурливу картину насильства офіцера над голодними селянами („Голод“. Твори, том II), насильство, що викликало „сладострастне захоплення пані з мрійними очима“. Як ми вже зазначили, на житті міської промислової буржуазії спинається В. Винниченко мало, і тут не дав він жадного більшого полотна, хоч би трохи подібного, коли не до тих величезних „епопей“ західньо-європейських письменників, в яких змальовано цілі „династії“ капіталістів, показано розвиток визначних буржуазних родин, почавши від кремезних, жилавих, напівписьменних дідів—основположників, перейшовши через друге покоління освічених, культурних, і сильних людей і кінчаючи виродками в третьому поколінні, то хоча б до таких речей, як „Дело

Артамонових“ М. Горького. Хоч на Україні і були „свої“ й „чужі“ цукрові, металургійні, вугільні та інші „королі“, оті організатори „продаметів“ та „продвугілля“, — однак, українська література цієї доби взагалі і творчість В. Винниченка зокрема пройшли повз цю інтересну тему.

Спробу дати більшу картину з життя середньої промислової буржуазії маємо лише в романі „Божки“, що вийшов у Москві 1916 р. Тут перед нами справді жакхливий малюнок буржуазного родинного кубла, що на чолі його стоїть мерзена особа фабриканта з робітників Никодима Стельмашенка.

— „Особа не абияка. Подумай: з робітника, простого механіка вибитись за яких п'ятнадцять літ на володаря ситцевої фабрики. Тут треба щось мати... Не всякий і подлим зможе бути. Це не жарт: спочатку обмотати круг пальця старого Рибачького, потім дати йому в жінки свою полюбовницю, далі убити старого, та так убити, що сліда ніякого. Потім убити жінку, перевести на себе все, зробити дочку убитого батька своєю полюбовницею і стати опікуном над всіма маетками Рибачьких. Це, братуха, геній! Це голова. Такі прогрес, цивілізацію, промисловість рухають“ („Божки“ ст. 20).

Мов жива, стоїть перед очима огидна постать цього садиста, що був „не лише без серця, але цю безсердечність любив, тишився нею“, що тільки й жив тоді, коли робив комусь якусь пакість. „З робітників він знущався особливо. Будучи ренегатом, виходком з робітничої класи, зрадивши її, він ненавидив її з подвійною силою отруєної душі. Іноді він навмисне робить щонебудь добре, робить довго, щоб приспати жертву, щоб добротою її розніжить, розчулить. Коли вона вже цілком на його боці, коли горить вдячністю, ніжністю, коли вже з ентузіазмом вірить, що „світ не без добрих людей“, от тут-то

Никодим і лупить її ломакою прямо по голові так, що кров і мозок бризками летять“ („Божки“ стор. 102). Не даремно робітники називали його „шакалом“. — „Чистокровні“ буржуа, діти забитого Никодимом фабриканта Рибачького — Степанида і Степан — мерзотністю вдачі своєї не уступають „ренегатові“ Никодимові Стельмашенкові. Вони такі, як і він, безсердечні, жорстокі, аморальні, з нахилом до садизму. На фабриці у них „була повна, часом цілком безглузда, нічим не оправдана сваволя Никодима або Степаниди Рибачької“. „Робітника приймали на одних умовах, робив він на других, платили йому на третіх. За найменший протест зараз же викидали і майже завше з псуванням робочої книжки... Робітниць без всякої потреби роздягали, ніби трусили, цинічно жартували, штрафували „натурою“, себто обов'язком віддаватись всякому фабричному псу, насилували без штрафів“ (ст. 101). Злигавшись з жандармерією, адміністрацією губернії й міста, нав'язавши добрий контакт з поліцією, збиткуються оці „шакали“ над кожним, хто не з їхнього табору, мордують людей, відбувають п'яні розпутні оргії, шпигують, купують людей і продають. Дрібна й середня буржуазія міська виступає у В. Винниченка в образі некультурних, товстих салопниць (що збивають копійку до копійки); в образі грубих „аккумуляторів капіталу“, напівписьменних купців та їхніх придуркуватих синків „Фомушек“, що годуються соромиськими анекдотами, і розпутних дочок, що пильнують (разом з мамашами), аби не продешевити, продаючись буржуа („Заручини“, т. 1; „Дрібниця“, том 4*). — В оповіданні „Дрібниця“ маємо яскраві малюнки морального й фізичного

* Оповідання „Заручини“ з 1904 року. „Дрібницю“ надруковано в IV книзі творів, що вийшла в Києві (без зазначення року).

розкладу буржуазної молоді. Герой оповідання, юнак з буржуазної родини, скінчивши гімназію, вступає до університету. Але наука не захоплює його; через якусь „дрібницю“ вродився він „недоноском“ та так і залишився ним на все життя. Руйнуючи себе онанізмом, веде він порожнє життя, починає пиячити, їздити до проститутток; випадково втягається в революційну соціалістичну роботу, попадає під арешт, зі страху за себе зраджує й видає жандармерії своїх товаришів по роботі і, нарешті, спиняється на думці накласти на себе руки. „Гроші я мав, — каже про себе оцей юнак, — лекцій мені давати не треба було, шлях життя стелився мені рівний і спокійний: ні з чим не битись, ні про що не турбуватись“ („Дрібниця“. Твори, т. IV, ст. 19). Однак, гнилизна буржуазно-інтелігентського оточення збила його з отого „рівного й спокійного шляху життя“ й розчавила, як непотріб. Ось малюнок „подвигів“ буржуазної молоді:

„В той мент якраз я йшов повз той будинок, де жив граф. У нього раз-у-раз можна застати компанію за картами або за оргією. Я рішив неодмінно зайти. Граф—мій товариш з гімназії і справжній граф Корчинський.

Коли я ввійшов у першу од стіней світлицю (він наймає половину одноповерхового флігелю з трьох світлиць)—з другої чувся гомін кількох голосів:

— Хто там? — почув я і, скинувши пальто, ввійшов до них. За ломберним столиком сиділа компанія: граф, Бузько, Соколів і якийсь чорний, незнайомий мені студент. Навкруги був звичайний розгордіяш, який буває там, де довго грають у карти: валялись недокурки, лежали на кріслах і канапах тужурки і піджаки, скрізь стирчали пляшки й склянки з пивом і вином, під ногами був цілий смітник, а в

повітрі хмарою стояв дим. Все, як слід“ (там же, стор. 43).

Тижнями оця молода компанія грає в карти, п'є, їздить в шанти, публічні доми, бешкетує, має протоколи в поліції (стор. 47), даючи яскравий образ загнивання буржуазно-дворянської інтелігенції.

В п'єсі „Дизгармонія“ (1906 р.) шинкар Петро Іванович знає, що „того не може бути, щоб землю одбирали“ і „не за страх“, а „за совість“, з переконання організує погром євреїв та інтелігенції (мовляв, „панів“). Ось його ідеологія:

„Жиди й пани бунтують і нада їх усмирять, бо они хотять зделать демократськую республику. То значить, що они хотять, щоб не було царя, поліції й начальства. Того не може быть, бо бог створив ето не так. Бог сотворив усяких звірей і животних. Всякий животний повинуется другому животному. Есть менші, есть старші. Так само й люди... Када усі будуть равні, то яка міне заслуга, що я приобрів сібе имущество? Нікакой. Ти зарабатай. Кагда всі равні, то всі перегризутся... Того не може быть. Нікада всі равні не будут, бо есть один товщій, другий тонший, один вищий, другой нижчий“ („Дизгармонія“. Твори, том IX, стор. 51).

В п'єсі „Щаблі життя“ (1907 р.) маємо типову поміщицько-буржуазну родину: батька родини з сільських куркулів і матір-попівну. Мати тільки те й знає, щоб якось зовнішньо дорівнятись до „великих панів“, затерти мужицьке походження чоловіка:

„Я все свої сили кладу, щоб обшаровать мужицькую шкуру, з хорошими, благородними домами знакомства держу, а тут какой-то гевал догори ногами мне все это перевертает. Славная история! А отец семейства только й знает, что свою економію“ (Щаблі життя“. Твори, т. IX, стор. 107).

А „отец семейства“, Сидір Маркович, кремезний поміщик з „мужиків“, „малорос“, дійсно тільки й знає, що свою економію, тільки й дбає, щоб збільшити маєток, прикупити земельки, забагатіти ще більше. За панськими звичаями він неганяється, хоч і вчить дітей у гімназії та вищій школі, за донькою дає п'ятдесят тисяч карбованців приданого. Філософія у нього проста: гроші й гроші. За гроші, за землю, він зі спокійним сумлінням веде проти селян військо (ще навіть з гумором: „Завтра виїжджаю я з ротою салдат... Авжеж... з ротою... кланяйся забастовщикам... Клич побільше... Атож. Гулять будемо... Вони грались, тепер я пограюсь“). (Там же, стор. 114). Заслугує на увагу, що всі ці дрібні поміщики виступають у В. Винниченка як люди жилаві, певні в собі; як люди, що знають, чого вони хочуть і за що змагаються; вони „гармонічні“, їх не роз'їдає жадна „дизгармонія“, вони не копіраються у своїх психологічних переживаннях; всі „проблеми“ ставлять і розв'язують просто. — Синочок Сидора Марковича — Жорж — ледар, гуляка і розпутник; кінчає він тим, що дістає від проститутки сифіліс, але не журиться.

— „Ви поміаєте, — скаржиться Жорж, — що я тижня не можу бути без жінчини... Просто не можу! Очевидно, організм уже звик... Перебирав собі всіх дівчат в економії і все“ (стор. 120).

Старенька мати з „Великого Молоху“ (1907 р.), що, перезакладаючи землю в банках, вивела своїх синів „у люди“, отак формулює етику дрібного буржуа: „Нема найвищого обов'язку, як обов'язок перед природою. А природа велить чоловікові плодитись, множитись. Людина мусить жити сім'єю. Оце найвищий обов'язок. („Великий Молох“. Твори, т. X, стор. 39). Її син Остап поглиблює оцю „філософію“, обстоюючи своєрідний гедонізм. Про

соціалістів він каже: „У вас тільки заробітна плата проїзводство, кризиси, революції, партії, організації. Бо це гуртові, громадянські справи. А сміх, а сльози, ласка, сум, поезія — це недостойно серйозних діячів.. Будь свободним, будь вільним сином природи й відпихай ногою всі каменюки, які кладуть тобі під ноги печальники людей“ (Там же, стор. 65-66). Слідом за Нічше, викидає він постулат любови не до „ми“, а до „я“ (хоч перед цим і належав до „гнилих буржуйчиків“). — В п'єсі „Чужі люди“ (1909 р.) розпутна Серафіма, донька розпутного управителя економії, задивившись на босяка-заробітчанина і аби достати його собі, відриває від нього дівчину Ганю й запроваджує її в „кімнати“ свого батька немовби за економку, а справді віддає її „у полюбовниці старому псу“. („Чужі люди“. Твори, том XI). В „Молодій крові“ (друковано в „Дзвоні“ 1913 р.) — перед нами дворянський рід, що вироджується; малокультурна поміщицька-дворянська родина, що безнадійно змагається задержати старі станові (дворянські) різниці і відгородитись від мужика („я дворянка і за стіл з мужичкою не сяду“, як каже поміщиця Морочинська) і одночас хапається за химерну надію „урятувати свій рід“ здоровою новою, мовляв, молодістю, мужичою кров'ю (брат Морочинської Макар Макарович). Тут же виступає, як контраст до „гнилих“ дворян, цупка, хитра й безсоромна Івга, донька дрібного поміщика з селян; кінець-кінцем, вона женить на собі „панича“ — студента Антося, сина поміщиці Морочинської („Молода кров“. Твори, том XV).

Докладно спинається В. Винниченко на загниванні буржуазної родини. *) От перед нами родина „при-

*) Малюнки розкладу буржуазної інтелігенції дає В. Винниченко в романі „Заповіт батьків“ (початок цього роману було надруковано, в перекладі на російську мову, року 1912 в журналі „Современник“). В центрі уваги роману стоїть проблема

ват-доцента філософії“ Панаса Павловича Кри-
вулі, де черства, тупа жінка, Варвара Хведоровна,
поїдом їсть слабовільного Панаса Павловича. Лише
довівши чоловіка до того, що той в нетямі робить
замах на її життя (хоче застрелити її), погоджується
нарешті Варвара Хведоровна на розвод, виторгу-
вавши собі добрі умови від Панаса Павловича („За-
писки Кирпатого Мефістофеля“—1916-1917 р.р.)
Далі перед нами брудна родина Модеста Мику-
льського, де жінка лицемірить, бреше й зраджує
чоловіка, а чоловік душить її за горлянку, б'є,
ненавидить і, однак, не розходиться з нею, мовляв,
з пошани до „принципу незламності шлюбу“ („По-
свій“ і „Божі“). А то ось „благообразний“ вчитель
гімназії Тимофій Чупрун, що згвалтував сестру
дружини своєї й потайки живе з нею, а дружину
свою умовляє стати полюбовницею місцевого багатія,
бо це потрібно йому задля кар'єри („Хочу“—
роман, надрукований у Москві 1916 року).

Актуальним питанням для буржуазної родини,
побудованої на „куплі“, брехні, лицемірстві, розпусті
й приватній власності, є питання батьківства.
Голова родини, батько, часто не знає, хто дійсний
батько дітей його купленої, брехливої, зрадливої
дружини. І тут товстошкірий, цинічний буржуа
починає переживати „трагедію“. В. Винниченко дуже
часто вертається до цього боку буржуазного родин-
ного побуту, хоч і не завше дає йому достатнє
суспільне освітлення.

погодження „законів для тіла“ з „законами, встановленими для
душі“ (законами моралі); герої безсило б'ються над розв'язанням
сексуальної проблеми і вигадують химерні проекти боротьби
з проституцією; проповідують, що „проститутки—звичайні люди,
які обслуговують громадянство“ й що тому „немає ніякої ганьби“
в „роботі проститутки“. Питання класової боротьби їх не ціка-
вають; взагалі вони втратили смак (або й не мали його) до
справді великих соціальних проблем і замкнулись у сфері осо-
бистих, дрібних переживань та сексуальних відносин.

Ось перед нами родина професора Лобковича,
що ціле життя мучиться сам і катує дружину свою
з-за того, що не знає, чи його то діти, чи якогось
іншого батька.

„Тридцять три роки ти мало не кожного
дня катуєш мене цим та й що: боюсь я тебе?—
огрічено лютує, кричить дружина Лобковича
Устина Марківна.—Ти купив моє тіло, але
волю й душу мою не купиш, ні. Ти знав, що
я не любила тебе, як купував у мого батька;
як же ти смів думати, що я буду вірною тобі?“
(„Пригвожені“. Твори, том XIV, стор. 85). *)

Професор лютиться, скаженіє, кричить „уб'ю“.
А потім знову прохає, благає, аби сказала йому,
чиї діти, аби запевнила, що його.

—„Ти життя моє ограбувала!—лає Лобкович
свою дружину. — Дітей одняла, ти найкраще
найдорогше у людини — любов до дітей своїх
ограбувала в мене. Не було дня за всі 25 літ,
щоб я не думав: мої, чи не мої? Мій син? Моя
дочка?“ (Там же, стор. 105).

Скаженіє, мучиться і товстошкурый Михайлюк,
адвокат-хизак, від нерозв'язаного питання: хто
батько хлопчика Андрійка, сина колишньої любки
його Соні: він, чи приятель його Дмитро Сосниць-
кий (чоловік Сонін)? Бачте, перед самим одруженням
Соні з Дмитром Сосницьким, Соня „взяла його“—
Михайлюка, а тепер не відповідає: чий хлопець?
Раз каже „твій“, вдруге—„не твій“, втретє—„не
знаю“. І Михайлюк „страждає“! „Господи! Та невже я
ніколи, ніколи не зможу дізнатися справжньої правди,
не зможу віддати свою душу зголоднілій моїй любові?!“
(„Записки Кирпатого Мефістофеля“. Твори, т. XXI,
стор. 33).—Не розплутавши першої, нажив собі
Михайлюк другу „драму“, хоч вже в іншій варіації.

*) „Пригвожені“ друковано в „Промені“ року 1916-1917.

Солом'яна удовиця Клавдія Петровна живе з ним літо в Криму, вагітніє від нього (Михайлюка), але обіцяє Михайлюкові зробити аборт. Кінець-кінцем, піддурює „батька“ й родить дитину. Це викликає скажену лютю у Михайлюка: як вона сміла родити дитину, коли знала, що він не хотів мати з нею дітей? Отже, маємо „проблему батьківства“ навпаки. Одна звістка про дитину кидає його у звиринну лютю:

„Вмить на мене налітає задушливий, дикий вихор люті. Я з усієї сили хапаю себе за волосся, рву його, викручую, б'юся головою об спину канапи, кусаю руки, реву й вию так, що сам холону від жаху... Але від цього жаху, від болю в голові та в покусаних руках лютю тільки побільшується. Я почуваю, як мої очі горять і сліпнуть. Мені хочеться бити, руйнувати, трощити.

Я хапаю маленький, чорний столик і з хватом сказу гатю ним з усієї сили об підлогу. Тріскання ніжок, грохіт по всій квартирі п'янять мене. Недоламками столика я б'ю стільці, столи, пишучу машину, стіни, кидаю цурупалком у шафу з книжками, шматую на собі ковнірчик, краватку. На руках у мене кров. На підлозі теж“. (Там же, стор. 225).

В. Винниченко дає цілу „гамму“ переживань Михайлюка з цієї нагоди. Справа ускладнюється тим, що у Михайлюка таке почуття, ніби він „забув щось десь“, чи зробив комусь „паскудство“, чи йому „зроблено паскудство“ (стор. 261). Він бореться. То чує, що „ніколи не зможе піти“ від дитини, від сина, що син належить йому, що „де б і з ким би він не жив“, хлопець „завсігди буде у нього“ (стор. 265). „Я знаю,—каже він,—що не вважаючи на всю чистоту і логіку, і сумління, я ніколи не буду чужий до цієї маленької, нетямущої істоти з хисткими ручками. І коли так, то звідси йде вже інша логіка,

йде розвиток її в мені самому, неохвильний неминучий, як неминуче мусить текти вода з високого місця на низьке“ (стор. 266). То хоче Михайлюк звільнитись від цього „тваринного“ почуття, бо друге почуття (любов) тягне його до Галі. Кінчається тим, що Михайлюк потайки від Клавдії двічі пробує застудити немовля на смерть, але йому „не щастить“: хлопчик переносить „операцію“ і лише хапає нежить. Після цього ще раз наважується він забити дитину, але на цей раз „батьківське почуття“ бере гору і Михайлюк спиняється. Кінець-кінцем, одружується він з Клавдією.

Дмитро Сосницький, син поміщика, журналіст, також страждає від нерозв'язаного питання: хто є батько дітей його дружини Соні? Він, чи хто інший? Він б'є дружину, добиваючись відповіді на це „кляте питання“, він зробив життя для себе і своєї дружини справжнім пеклом:

— „Ні, почекай, Якове!—скаржиться він.— Може бути, нічого цього й немає. Соня присягається, що нічого не було й нема. Але ти, зрозумій: я нічого не знаю! Не знаю! От, що мучить...

І от я тебе прошу, благаю: скажи мені, що було... Я хочу позбавитись вічних думок, угадування, докопування, висліджування. Я не маю більше сил. Усі мої дні й ночі заняті тільки цим. Що ж це таке?! Що хочете скажіть, тільки збавте мене від цієї муки. Якове, пожалій, скажи!..

Я вже декілька разів хотів стратити собі життя. Звідки я знаю, чиї це діти? Звідки? Що Соня присягається? Що хоче жити зі мною?.. Я ненавиджу цих проклятих дітей! Розумієш?.. Я не можу ні ненавидити, ні любити. Нічого не можу. Чи є в мене родина, чи нема, я не знаю. А в той же час я люблю

їх так, як ніколи не любив. От і зрозумій! А як дізнатись, як переконатись? („Записки Кирпатого Мефістофеля“. Твори, том XXI, стор. 153, 154, 157).

І старий граф Еленберг (з „Сонячної машини“) катує себе й дружину, допитуючись: чи він батько Труди, доньки дружининої („Сонячна машина“). Твори, том XXIII, ч. 3, стор. 65—67 та інші).—Правда, оті „танталові муки“ буржуазних батьків більше смішать нашого сучасного радянського читача, ніж настроюють на „трагічний“ лад, але для буржуазії (та недобитків колишньої февдальної аристократії) вони до самої їхньої загибелі такі становитимуть серйозну проблему.

В багатьох творах своїх: в оповіданні „Антрепреньор Гаркун-Задунайський“ (Твори, том I), в п'єсі „Співочі Товариства“ (Твори т. XII), в комедії „Панна Мара“ і інших—викриває й висміює В. Винниченко некультурність української буржуазії й поміщицтва, їхній консерватизм, їхню зовнішню, поверхову „європейськість“ та удаваний „американізм“ (як у того управителя поміщицького Матвія Андрієвича з „Панни Мари“, що побував в Америці всього два тижні, але всіх запевняє, що „душою“ він „американець“).

Та поза всією некультурністю українська буржуазія й поміщицтво (разом з їхньою інтелігенцією), як ми вже зазначали, в масі добре свідомі своїх класових інтересів й послідовно будують свою політику й етику на основі тих інтересів. Тимчасом, як інтелігенція (навіть революційна, соціалістична) безнадійно заплутується в таких питаннях, як „що таке гріх“, коли може людина убивати людину, а коли ні, що таке „зрада“ і т. д. (взять хоч би драму „Гріх“—Твори, т. XV)*).—поміщики й буржуазія

*) „Гріх“ надруковано вперше року 1920 в Празі.

зовсім певно знають, що на війні мусять робітники і селяни однієї країни убивати робітників і селян іншої; що підчас революції, селянських чи робітничих повстань треба спокійно розстрілювати робітників і селян; що з класовим ворогом „все дозволено“; що звичайні етичні норми („чесність“, „порядність“, „правдивість“ і т. п.) до ворога не стосуються. Жандармський підполковник Сталинський й „Каїн“ (як його не цілком „справедливо“ величає соціаліст Іван Чоботар), людина страшна у своїй послідовності й жорстокості, свідомо „не галантний“ з своїми класовими ворогами. Він знає, що „гріх“, „зрада“ починається там, де людина виступає проти інтересів свого колективу, своєї класи. Марія Ляшківська, революціонерка, заради любови до заарештованого Івана Чоботаря, аби визволити його з в'язниці, йде на співробітництво з „охранкою“, видає до рук жандармів товаришів по політичній роботі. Марія зраджує й гине під тягарем тієї зради, все ще не розуміючи вповні суспільного характеру й ваги своєї зради, свого „гріха“. І от тут підполковник Сталинський з'ясовує їй, що таке дійсна зрада і дійсний гріх:

— „Чого для вас ця історія така тяжка, а для мене чого байдужа і навіть навпаки? Того думаєте, що ви порядна, а я мерзотник?.. Того, хураша моя, що ви виступаєте проти своїх, а я виступаю проти ворогів. Ви продаєте своїх. От у чому вся штука. Розумієте? Це є найбільше злочинство серед людей. Навіть ми, жандарми, не можемо робити цього. І от чого вас це так мучить. Коли б ви видавали нас, своїх ворогів, то вам, справді, не було б ні тяжко, ні соромно“. („Гріх“. Твори, т. XV, стор. 162).

Даючи типи буржуазної інтелігенції української, багачко разів спинається В. Винниченко на зрадниках революції (1905 року), на бувших соціалістах, що після погрому революції перейшли в табор переможців, стали на вірну службу поміщикам і капіталістам, виявили себе розхристаними, нахабними егоїстами. В оповіданні „Таємність“ маємо яскравий образ отакого „тверезого“ інтелігента:

„Ось я одверто й просто кажу: геть усякі шукання, геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таємності. Годі з нас крикливих обіцянок, „творчих процесів“, ідеалів, непевности й обманів. Життя — не скачки з перепонами. І не панахида, на якій треба стояти з скорбним виразом лица та нудьгою в душі.

Ось я одверто і гордо кажу: я помічник прокурора, я оборонець законів, порядку і всього строю життя. Раніше я страшенно образився б, якби мені хто сказав, що я буду помічником прокурора і судитиму „товаришів“. Але тепер мені смішні ті дитячі настрої, наївно-дурнуваті і шкідливі разом з тим...

Що є свобода людини? Це той стан її, коли вона може робити все, що хоче. Я теж шукав свободи і був рабом; протестував проти насилля і був насильником, бо коли мені хотілось розм'яти організм якимсь чужим переживанням, хоча би й картами чи вином, я завжди насилував себе і соромився своїх бажань.

Тепер я щодня і п'ю, і граю в карти, і читаю ті книжки, які мені хочеться, і вожусь з людьми, які мені до вподоби; я роблю все, що бажано мені, і почуваю себе цілком спокійним, задоволеним і не насильником. Я теж бажаю поступу і служу йому, але я це роблю помалу, упевнено, без гвалту

і твердо. Перш усього я люблю порядок. Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку“ („Таємність“. Твори, т. V, ст. 175-176).

До цього огидного типу „отверезілої“ та „озвірілої“ після революції 1905 року буржуазно-поміщицької та дрібно-буржуазної інтелігенції звертається В. Винниченко кілька разів і дає (в п'єсах і романах) мистецькі малюнки з її побуту, змагань і моралі. Ось перед нами бувший соціал-демократ Аркадій (з роману „Рівновага“ *). Коли настала реакція, від якої він втік за кордон, Аркадій міняє „політику“ на „мистецтво“ (хоч з нього і мистець сіренький); запевняє, що в житті „вище всього, вище всяких революцій, партій, і такого іншого — є артизм, мистецтво“ („Рівновага“. Твори, т. XVII стр. 32). „Три роки я просидів у в'язниці, пережив два роки заслання, витратив десятилітній запас нервової енергії, — пише він у своєму деннику, — і все для того, щоб спати на матраці і бігати з ганчіркою вулицями Парижу. Якщо це не смішне, то не знаю, що може бути смішніше... Що я? Якесь непорозуміння, парадокс, безглуздя. Коли в мені нема і краплини крамоли, коли я всією душею жажду мирного, спокійного життя, коли я сам годен хапати й садити до в'язниці всіх, хто ламає спокій, — в цей час я десь в Парижі лежу на горищі і тремтю з холоду... в ім'я чого? Не знаю“ (Там же, стор. 149). За Аркадієм ідуть сміливіші й хитріші як він. Ось адвокат Клим Піддубний з роману „Божки“. Він логічно обґрунтовує зроблену ним зміну позиції.

„Тепер всяк „по-свій“, — каже він колишньому товаришеві.

*) Роман „Рівновага“ було надруковано в Києві, року 1913, у VI книзі творів.

— Так що ж то значить „по-свій“? Що тепер пішло зрадництво?..

— Ну, знаєш, це занадто сильно сказано. Що таке зрада? Зраджують своїм, а тут просто кожний займає своє природне місце. Сортировка, одним словом. В революцію кожний себе соціалістом називав. Всі тоді збились в купу, а тепер всякий свій бік займає. От і все... Так би сказати класова диференціація... Інтелігент весь в руках буржуазії. От що! Кому я служу? Чиї закони бороню й стережу, як пес?.. Я теж колись себе за пролетарія мав, поки сім'ї не мав“ („Божки“. Твори вид. „Дзвону“, том VIII, стор. 50—51).

Піддубний ніби виправдується ще, а от Водосвятський (з роману „По-свій“ — „Божки“) і Михайлюк (з роману „Записки Кирпатого Мефістофеля“) і не думають „виправдуватись“. Михайлюк, надзвичайно інтересний тип філістера (чи не найкращий в українській літературі). „Хижак, адвокат, що годується стервом закона, дурістю, беспорадністю та жадністю своїх жертв“ („Записки Кирпатого Мефістофеля“. Твори т. XXI, стр. 28), — він, Яків Михайлюк, колись також „пушав революцію“ (там же, стор. 10), а нині цинічно „боронить закони сильних і пануючих“, хапає де що може; живе собі на втіху; мовляв, однаково через якийсь час всі „будемо лежати в землі й гнити“. „Рятуйся, хто можеш! От єдиний справедливий закон“. (Там же, стор. 194). Своє ренегатство, зраду революції мотивує він тим, що, мовляв, революційні ідеали, революційна робота взагалі являють собою всього лише юнацьке, зрозуміле, але необґрунтоване, несерйозне захоплення. „Кожна молода, здорова, жива людина є революціонер“ (Там же, стор. 214), але революціонер — то лише нерозумний метелик, що сліпо летить на вогонь;

„Революціонери подібні до нічних метеликів. Бачили ви, як часом улітку ввечері уперто лізе до світла лампи який небудь метелик.

Його піймають і кинуть у темноту. Трошки згодом він знову летить, знову піймають і ще далі шпурнуть. Він спочине, збере останні сили і, хоч дуже таки помітний брутальною рукою, знову летить. Бува, що його, нарешті, просто пристукнуть держальцем ножа або схоплять і зломлять крильця і так шпурнуть у темряву, що він уже не може прилетіти“ (Там же, стор. 213).

Михайлюк був колись одним з „метеликів“, правда, видно, більше з якогось непорозуміння. Але „попикшись“ на „вогні“ раз, не захотів лізти вдруге й перетворюється (за характеристикою Соні) на людину „глибоко неморальну, негарну, жорстоку, бездушну, нахабну, хитру й морально-порожню“ (Там же, стор. 15-17). Отакі „якості“ інколи турбують навіть самого „власителя“ їхнього і на нього наводить „туга“, сум, нудота; але „здорова натура“ бере своє: він цинічно філософствує й провадить далі своє „не метеликове“ життя: боронить різних паскуд перед судом, волочитись за жінками, гуляє:

„Все дурниця: і мораль, і кохання, і життя, є тільки один біль. Та ще хіба смерть. Через кілька десятків літ я і мільйони чесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі й гнити. Чи варто ж ради такої коротенької хвилини хвилюватись, сердитись, виправдуватись? Рятуйся, хто можеш! От єдиний, справедливий закон. Навіщо мені якісь там гармонії? Бути мерзотником з дужими пазурями теж не кожний зможе“ (Там же, стор. 194).

Навіть люди, суспільне оточення (поза адвокатською практикою, гульнею та упаданням за жінками) йому немовби непотрібне:

„Мені нічого не треба від людей. Я не потрібую їхнього ближчого товариства; для мене досить випадкового сміху, розмови, шматочка профілю або невиразної плямки обличчя в темних рямцях вікна... Тепер я вже не гасну, залишаючись на одиниці з собою; не хапаюсь до людей. Навпаки, мені здається, що тепер я з ними пригасаю“ (Там же, стор. 112).

Отакій нігілізм не є властивий буржуазії. Але ж Михайлюк не є й типовий буржуа, він всього лише буржуазний інтелігент. Рештки оцієї „інтелігентщини“ й роз'їдають його потрошку, не зважаючи на весь його цинізм й моральну розхристаність. Оці рештки є причиною того, що на Михайлюка знаходить частенько „холодне шкідливе почуття туги“ (стор. 20), що перед ним стає інколи питання: „Справді, навіщо я живу?“ (стор. 21); що його аморальне я інколи подвоюється і він не знає, на яку ступити, робить інколи те, „чого сам не хоче“ (стор. 70). Але він поволенки видужує від цієї хвороби. Перейшовши через „муки“ проблеми батьківства, одружується і вже зовсім спокійно робить далі адвокатську кар'єру. „Мої справи, — заявляє він, — йдуть добре. Маю двох помічників, гувернантку, велику квартиру, успіх у картах. Клава хороша жінчина і я задоволений, що вона моя жінка“ (стор. 307). Для заспокоєння сумління, посилає він колишньому товаришеві по партійній роботі Нечипоренкові гроші в заслання.

Майстерно написаний образ хижаків і циніка Михайлюка залишає гнітюче враження, як гнітюча, хижачка й цинічна була реакція. Почуваємо силу реакції, силу впливу буржуазного побуту й буржуазної ідеології, що ото „з головою“ засмоктали

не одного колишнього революціонера, навіть і не такого, як Михайлюк. Але за самого Михайлюка і за підібних до нього не відчуваємо жадного жалю, переконані, що ніколи він не був правдивим соціалістом, що він лише „пушав революцію“, що лише випадково був він „у революціонерах“ (стор. 43), що, кінець-кінцем, людина він тупа — ніколи не розумів і не зрозумів правдивого напряму історичного суспільного розвитку, не бачив і ніколи не побачить історичних обривів нового суспільного життя.

З Михайлюком не мирить читача ні те, що він посилає бувшому своєму товаришеві по соціалістичній партії Нечипоренкові гроші в заслання (бо видно, що робить він це не з політичних переконань, а так — „на всякий випадок“: мовляв, тимчасом це „не псує кар'єри“ адвоката, а колись може стати не в абиякій пригоді); ні те, що він інколи страждає від порожнечі життя й стає в позу ніби дійсного Мефістофеля й „над-людини“ та з почуттям ніби своєї інтелектуальної вишости глузує з соціалістів за їхню нездатність дати раду зі старою буржуазною мораллю. Кінець-кінцем, ми виразно і зовсім певно бачимо, що Михайлюк всього лише дрібний буржуа, філістер, обмежений себелюбець; що його „мефістофельський“ песимізм та страждання поверховні й тупі. Ми бачимо, що його ніби „мефістофельське“ — „Справді, навіщо я живу?“ — звучить фальшиво, бо він не стільки відкидає життя, стільки пристосовується до обставин, скільки намагається використати життя, як найповніше (за своїм філістерським уподобанням), й досягти якнайбільших вигод, зручностей і задоволення. Недавнім й назвали його товариші Мефістофелем не за його світогляд, а виключно за зовнішні якості, та ще й іронічно назвали Кирпатим: „Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице і постать

мене називають Мефістофелем, а за ніс—Кирпатим Мефістофелем“ (там же, стор. 9). За доби реакції зрікся оцей „Мефістофель“ політичної роботи й соціалізму, а зміняться обставини, він знову стане до політики, знову начепить на груди червону стрічку й навіть увірує в соціалізм, аби лише все це давало йому певне задоволення, певні вигоди. На велику боротьбу, на глибокі переживання Михайлюк нездатний: він зрікається своєї мрії, свого кохання (дівчини „Білої Шапочки“) так само, як зрікся революції, соціалізму, бо і революція і улюблена дівчина вимагають боротьби, жертв, а він нездатний на це. „Нікчемний, недороблений Кирпатий Мефістофель“—ганить сам себе Михайлюк, впадши в „мефістофельський“ настрій.—„Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому. Я не то втомляюсь не то лякаюсь і зупиняюсь на півдорозі“ (там же, стор. 62). Оця властивість завше зупиняється „на півдорозі“ є найістотніша риса філістерства, дрібно буржуазної, тупої, міщанської обмеженості, і Михайлюк зовсім даремно нарікає на себе за неї, як на щось таке, яке ніби шкодить йому. Навпаки: завше „зупиняючись на півдорозі“, він якраз і виявляє своє правдиве ество; оця його властивість і дає йому можливість робити добру адвокатську кар'єру, примиряє його з життям, нейтралізує його удаваний песимізм, дає можливість, кінець-кінцем, самовдоволено сказати: „мої справи йдуть добре“.

* *

Характеристика українських сільських глитаїв, поміщиків, буржуазії та буржуазно-поміщицької інтелігенції була би не повна, коли б В. Винниченко не відбив у своїх творах зростання національно-визвольного відродженського руху цих клас, їхньої національної боротьби й шовіністичної ідеоло-

гії. Як спостережливий письменник, В. Винниченко і уділив цьому моментові досить велику увагу у своїх творах.

Ми вже відмічали, як сільський глитаї, „хазяїн“ зручно розпалював і використовував національну ворожнечу між заробітчанами українцями і руськими, як він солоденько наспівував: „З руськими важко робити... Краше своєму переплатити, ніж з ними мати діло. Краше з своїм братом малоросіянином... Свій свого все-таки хоч пойме“, а кінчив тим, що таки збив ціну на робочі руки („Хто ворог“. Твори, т. II). Ми зазначали, як поміщик пан Коростенко поєднував свій європеїзм, демократизм і лібералізм з українством, як він ніс „нове слово нашій нещій-Україні“. А далі дав Винниченко у своїх творах цілу галерею яскравих малюнків українських буржуазних націоналістів: „поміркованих“ і „ширих“. Він подає їх то в гумористичному тоні, то в тоні їдкої сатири, то, нарешті, спинається яко на поважній суспільній силі, викриваючи класову суть національно-відродженських змагань українських поміщиків, дрібної буржуазії та буржуазної інтелігенції.

Ось перед нами „божевільний“ Недоторканий, який „ледве не побився з справником за те, що цей українську мову назвав великоруським наречієм“, який „раз-у-раз ходить у вишиваній сорочці з стьошкою“, всім набридає своїм українством і невтомно сперечається та свариться з усіма, хто ображає його „національне почуття“. Свариться з візником за те, що той, зневажливо висловився про пам'ятник Гетьману Богдану Хмельницькому; свариться з скарбником на вокзалі через те, що той, не зважаючи на те, що „по маніфесту всі мови рівні“, не хоче відповідати йому по українському; лається з робітником-багажним, що той говорить не „по-своєму“; зчиняє величезний

скандал у вагоні на „революційному ґрунті“ (мовляв, „Україна спасла Росію, бо Росія ще спала, як наші селяни в 1902 р. підняли повстання!“). А попавши в тюрму, кричить до в'язнів не-українців: „Геть, чортова кацапня, з наших українських тюрем!“ (,„Уміркований та шириї“). Твори, т II)*.

Немов би молодшим братом Недоторканого виступає в романі „Божки“ (1916 р.) Пампушенко, що так само „до всього неукраїнського ставився з непохитною огидою“.

„Після того, як вигнали його з університету, він уже нічого не читав ні на одній мові, крім української. Коли йому радили прочитати якусь цікаву книжку, то він перш усього питав:

— Українська?

— Ні, але ..

— Ну, то плював я на них!..

Знайомих, крім українців, у нього не було. Всякий, хто заговорював до його не по-українському, міг сміливо рахувати на грубу й ворожу відповідь. Сам Пампушенко ні до кого не звертався ніяк, як тільки по-українському. Чи на пошті, чи в ресторані, чи в редакції руської газети, з приватними особами й чиновниками, скрізь і завжди він говорив тільки по-українському.

— На українській землі, хай по-українському й розуміє, чортяка йому в черево“ („Божки“). Твори. Видав. „Дзвону“, т. VIII, стор. 242).

За Пампушенком іде (в романі „Хочу“ — 1916 р.) „дідок“ Андрій Степанович Сосненко, що „має деякі риси характеру й переконання, котрі йому самому й другим дають багацько неприємностей“, що, мовляв, „фанатично любить Україну“ й „заклав

собі в голову, що всі люди з українськими прізвищами повинні бути українцями“, „повинні говорити по-українському“ („Хочу“, Твори. Вид. „Дзвону“, т. XI, стор. 39). Він підходить на вулиці до незнайомого поета з українським прізвищем (до Халепи) й запитує його щось українською мовою. Той, не розуміючи (хоч і був з „малоросів“) жартовливо прохає сказати „по-руськи“. І тут відбувається „неприємна сцена“.

— „Мені дуже шкода, що я не розумію вашої чудернацької мови. Я сам малорос, але... Будь ласка, скажіть по-руськи й я з охотою...

Старий в мить випростався, немов його ударено по щоді, потім якимось боком підстрибнув до Халепи й, піднявши до його голову, люто плюнув йому в лице.

— Так от же тобі по-руськи, падлюка! — по-руськи викрикнув він, весь трусячись і готовий, видно, на все, й нічого в той же час не пам'ятаючи від роздратовання“ („Хочу“, стор. 13).

Женитися, чи вийти заміж за людину іншої нації вважає Сосненко за „скотоложство“ (стор. 52). „Краще незаконних дітей мати та синів своєї нації, а не зрадників, або байдухих до її скорбот“ (стор. 53). Найбільші вороги для „діда“ — це „малороси“, так звані, несвідомі українці, мовляв, ренегати і зрадники. Смішне й опортуністичне нерозривно переплітається у цього діда з серйозним. — „Всі ви, що продали свій нарід, всі закричете, — доводить він Халепі. Надійде час і всіх вас народ потягне до відповіді. Так, так, зрадники, народопродавці, потягне! Не вас, так дітей ваших, так онуків ваших. Кров мститися. Не вдасться вам убити голос крові, ні, не вдасться; заговорить він. Примусить таки він вас самих себе спитати: „чиїх батьків, чиї ми діти?““. Примусить,

*) „Уміркований та шириї“ — оповідання 1907 р.

малороси ви, паршивці, безбатченки!“ (стор. 56). — Розуміється, дідок „плавав“, намагаючись з'ясувати волю буржуазії до національного відродження „голосом крові“, але правдиво „сигналізував“ народження тієї волі і сам був виявленням її, хоч в своєму національному радикалізмі і не йшов далі домагання „рідної школи“.

Недоторкані та Пампушенки, та почасти й Сошенки були не тільки смішні, вони знаменували народження зовсім „не смішного“ буржуазного націоналізму українського, що став до боротьби проти також „не смішного“ націоналізму великоруського та його прислужників з „малоросів“.

Погром революції 1905 року був погромом паростів українського національного відродження, що забували були під час революції. Але знищити процесу відродження царат не спромігся, бо національно-визвольні змагання різних класів українського народу викликала, розуміється, не агітація Недоторканих, а розвиток капіталізму на Україні. Тому, знищений у своїх зовнішніх проявах, національний рух пішов у глибину життя і саме в часи темної царської реакції в бувшій Росії набрав тієї сили, що виявилась пізніше, під час буржуазної революції 1917 року та під час пролетарської революції на Україні.

В. Винниченко яскраво відбив у своїх творах „визрівання“ українського буржуазного націоналізму за цієї доби. П'єса „Співочі товариства“ (1911 р.), роман „По-свій“ (1915 р.), „Божки“ (1916 р.); „Хочу“ (1916 р.) містять багатий матеріал задля вивчення процесу перетворення старого культурницького, аполітичного українофільства у войовничий, активний, політичний націоналізм. От перед нами поміщицько-інтелігентська родина Микульських, що геть вся, почавши з батька, за виключенням одного лише старшого сина Анатолія

Аркадієвича, „заразилась“ українством. Анатолій Аркадієвич не здає собі справи з цієї хвороби і лютьється:

„Він зупинився перед портретом батька і з непорозумінням потиснув плечима: діяч, спаситель „Неньки-України“! Подумати тільки собі, скільки значіння може мати в нашому житті випадковість. Через що старий на старість літ зробився таким завзятим „українцем“, як вони люблять тепер себе називати. Через те, що якийсь дурень сказав йому, що його прадід був близькою особою до гетьмана Дорошенка. Це зовсім замаскувало голову старому і з того часу зайшло якесь божевільня у всіх Микульських“ („По-свій“. Твори, т. XVIII, стор. 28).

Розуміється, найменше у тому „божевільні“, що зайшло в родині Микульських, завинила „випадковість“ і той „дурень, що нагадав старому Микульському (який „все життя тільки те й знав, що бенкети, псарню, гульню“, аж доки „промотав спадщину“) про гетьмана Дорошенка. Правда, рух все ще мав „химерний“, „смішний“ характер. Поруч з дідами Микульськими та Недоторканими смішили людей й інші „романтики“ національного відродження. Ось, наприклад, Іван Михайлович Серединський:

„Чудовий, прекрасний чоловік, ідеаліст, романтик, старий холостяк, банківський чиновник, який все своє жалування віддає на громадські національні справи. Це аскет, для якого всі цінності грішного світу містяться в одному — Україна. Хто б не був, анархіст, чи народник, поет чи швець аби це був свідомий українець, і він є брат і друг Івану Михайловичу. Він передплачує всі газети, журнали, яких би вони напрямків не були,

хоч би навіть чорносотенські. Будучи людиною надзвичайно делікатною, він з цієї делікатности читає все, що єсть в тих журналах і газетах... Іван Михайлович ніколи не падає духом. Він так само вірить у перемогу добра, себто українства, як в те, що сівши на звожчика, можна доїхати до свого банку". (Там же, стор. 180—181).

Але кожний уважний спостерігач (навіть і з „невчених“) бачив, що справа не в дідах Микульських, не в Недоторканих і не в Серединських. Молодий парубок, лакей поганенького отелю, свідчить: „Тепер скрізь і по городах заводиться мода на ето малоросейское. Ну, більше так говорять, хто з деревенських. От у нас стоїть один батюшка, дак той слова не скаже по-благородному, усьо ето „але“, та „що“ (там же, стор. 172). Правда, „мода“ „на малоросійське“ мала не дуже імпозантний вигляд; нею, себто відродженням, „зовсім не так були захоплені заможні кола українців“, ним були „найбільше захоплені студенти, учителі, чиновники—народ нічого не вартий“ („Божки“. Твори. Видання „Дзвону“ т. VIII, стор. 227). Справа стояла так, що Модест Микульський мав якусь рацію скаржитись: „Що то за нація, яка не має ні інтелігенції, ні промислової кляси, ні великих землевласників, ні навіть робітників? Чи варто дмухати в це несчасне селянство, щоб з него видути якусь пару крикливих семинаристів або сільських учителів?“ („По-свій“. Твори, том XVIII, стор. 189). Та, кінець-кінцем, Модест Микульський перебільшував у своїх жалях. Ідея національного відродження виявила себе „прилипчивою“ не лише відносно студентів та дрібних службовців, але й відносно солідненьких поміщиків та буржуа; вона навіть старого царського пристава, ретельного служачу, захопила й примусила заговорити „новою мовою“:

— „Та я сам з чистокровних малоросів! Мій батько з полтавських козаків, а прадід був репаний мужик... Ну, дід уже на попа вибився, а батько за ним. Так ще батько інакше не вмів говорити, як по-хахляцькому. Так, бувало, чеше, що ого-го-го! У вас там в Галичині, мабуть, професор так не заговорить... Ну, я трохи одстав. Служба така. А от тепер знов пішов цей дух. Пішов. Та, скажіть на милость, який прилипчивий цей дух“ („Божки“, стор. 223)

Водночас з царським служачою захоплює ідея національного відродження й зденационалізованого поета Халепу, що раніш ніколи не думав про національне питання, писав руські вірші, совісно вважаючи себе за руського. Зневірений в житті, він робить замах на своє життя, але куля випадково лише ранив його, і він залишається жити. Оцей замах на самогубство дає йому нагоду ближче познайомитись з українською родиною; через ту родину знайомиться він з ідеєю українського національного відродження й захоплюється нею так глибоко, що взагалі перероджується й з людини слабовільної, розчарованої, перетворюється на людину повну гарячої віри в життя, перейняту потужним хотінням жити і творити.

„З гордістю і боєм я хочу сказати: — пише він до своєї колишньої приятельки росіянки, яка зневажливо ставиться до всього „малоросійського“ чи українського, — я люблю мій народ, мій забитий, занедбаний народ, мою Україну, ніжну, сумну, скорбно-співучу. Воістину, як блудний син, прихожу я в батьківський дім, але не в той дім, що блищить огнями, що пишається розкошами, питтями та яствами, а в хатину убогу. І від того ще пекучіший мій сором, ще болючіша

любов, ще невпинніше моє бажання покрити гріх невірний, віддати життя своє тому, хто дав його мені“ („Хочу“, стор. 132-133).

Розуміється, не отакі соромливі романтики-поети, класові несвідомі інтелігенти робили весну українського національного буржуазного відродження. Ні! „Весну“ робила українська буржуазія, глитаї й поміщики, класово свідомі буржуазна інтелігенція. Саме ці активні, реалістично настроєні суспільні верстви, перейнявшись ідеєю національного відродження, почали „пускати“ дуже гострий, важкий націоналістично-шовіністичний „дух“. На історичний кін виступили за Пампушенками й Недоторканими також і Скалозуби та Водосвятські, що „по-європейському“ бралися до діла. Скалозуб „ніби взяв на себе обов'язок прикладом самого себе доводити, що українці — це не лише селяни, „не тільки мужики“, але й пани „по-європейські одягнені“. „Бувши чоловіком багатим, власником многих тисяч десятин землі, заводів і копалень, він прапор своєї європейськості ніс досить певною рукою“. „Сам він колись належав до певної течії в українському громадянстві, яка ставила собі завдання боротьбу з русифікаторством. Боротьба ця мала характер яскравого шовінізму, який часом доходив до того, що робились по всяких містах України спроби зруйнувати динамітом пам'ятники руським поетам і діячам. „Україна для українців, геть руських і поляків, жидів і іншу погань!“ — було гаслом отієї „течії“. („Божки“, стор. 234).

Від одної шовіністичної течії „в українському громадянстві“ переходить Скалозуб в дні реакції до другої „течії“, не менше шовіністичної, що прибрала собі назву „відродженства“. На широкому полотні намалював В. Винниченко оцей відродженський національно-визвольний рух, поставивши в центрі

свого малюнку огидну фігуру Миколи Водосвятського, сина станового пристава. Водосвятський цинік, хапун, злодюжка, насильник, людина без честі й самолюбства. Якийсь час він належав до української соціал-демократичної організації, але за доби реакції „отверезів“, заходився організовувати українську націоналістичну буржуазну партію, почав цинічно проповідувати теорію „діла, а не слова“, мовляв, за „американським принципом“.

„Я за те й люблю американців, що в них чисто інстинктивна огида до ілюзій. Це люди акції, а не балачок — позує він. — А у нас тільки слова, слова й слова. Замість того, щоб діло робить, ми собі вигадуємо якийсь пролетаріят, соціал-демократію, соціалізм і мелемо ерунду“ („По-свій“. Твори, т. XVIII, стор. 13).

Видужання від „пролетаріату“ й „соціалізму“ — це перше „діло“ Водосвятського. Друге „діло“ — це український націоналізм, шовіністична ненависть його до руських, в тім і до соціалістів (цих останніх називає він товаришами в лапках):

— „Ці „товариші“ — чорт би їх побрав! — гірше всяких чорносотенців. Чорносотенці принаймні одверто говорять: „Не пушай і баста!“ А „товариші“ ні, вони на підставі соціалізму, на підставі наукових даних, з гуманних міркувань — „не пушають“. Що скажеш, ні? Не вони з нами поводитись завжди як з шовіністами, не вони закликали боротися з нами, хоч ми розривались перед ними, рачки лазили перед ними, благали вислухати і повірити, що ми теж соціалісти, що ми собі тільки, мовляв, сміємо думати, що до українського народу — чи пролетаріату того — треба звернутись на його рідній мові. Що вони нам на це? Та в мене з сорому вуха горять, коли я згадую,

як вони, ці „товариші“ глузували з мене за мое „хахломанство“. Ще сміють неукі паршиві патякати про науку! Самі шовіністи до останнього нігтя, а нам сміють закиди робити. А як же: коли хахли відділяться, великий руський народ не буде вже таким великим. „Товариші!“ „Падлюки!“ (Там же, стор. 13-14).

Отож націоналізм Водосвятського заходить так далеко, що до всіх соціалістів руських ставиться він, як до „падлюк“.

Далі йшло у Водосвятського третє, по-черзі, „діло“: „Гаряча оборона основ всякого культурного життя і приватної власности“ (Там же, стор. 83).

Відкидання пролетарського руху й соціалізму, роздмухування ненависті до „руського“ й „руських“ і приватна власність — ось ті „три кити“, що на них побудувала українська буржуазія свою національно-відродженську програму і впіймала, мов на гачок, не одного соціаліста. Водосвятський прилюдно заявив, що „зрікається“ всіх своїх пролетароманій, соціалізмів, „класових всяких дурниць“ і рішуче прилучається і стає в центрі руху „відродженців“.

„Цей же рух був дуже цікавий. В йому не було слезливої сантиментальности народницького табору, не було солоденьких фраз про рівність і братерство, не було мішанини домашнього соціалізму, етнографії, археології. Тут питання ставилось виразно, точно, по європейському. Нація це організм, де всі частини його на місці. Нема нації без голови, без її буржуазії. Для відродження організму треба насамперед відродити, утворити, розвинути й укріпити його буржуазію. Тоді тільки може існувати й той самий пролетаріят, і всякі соціалізми“ (там же, стор. 84).

Агітуючи за буржуазне відродження України, можна використати „традиції історичної України, гетьманів, булави, Січ Запорізьку, козаків, бунчуки“, це бо може „приваблювати маси“, бо все це „так люблять гімназисти, лавочники, семінаристи, дрібненькі поміщики з козаків“ (там же, стор. 86). Правда, все це може натягти неласку російської буржуазії, царського уряду, але тут можна поторгуватись „На мою думку, — лукавить Водосвятський, агітуючи одного панка, — урядові немає ніяких підстав відноситись до нас вороже. Звичайно, нас проголошують сепаратистами й таке інше. Але це дурниця. Ніяких сепаратизмів ми не маємо на думці, нам ходить тільки о вільний, національний розвиток“. (Стор. 87). А коли буде сила, можна буде й інакше побалакати. Найдрібніші факти національної ворожнечі використовують водосвятські за для того, аби роздмухати полум'я національної ненависті. Десь хулігани забили українського парубка і „відродженці“ починають кричати про те, що „ллється українська кров“, що „старі своїм розслабленням, боязким пхиканням, своїм невиразним народолобством, своїм заграванням з урядом тільки шкодять справі відродження України“, і викидають гасло активного націоналізму: „Годі церемоній! Час мужно показати, що український народ доріс уже до того, щоб сміливо й одверто заявити в лице гнобителям своїм про кривди і болі свої“ („Божки“, стор. 245-246). — Треба, як каже Ганжула, „показати кацапні, що дійсно ще не вмерла Україна“. „Годі знущань, зневаги, глузування, годі!“ — вигують відродженці“. (Стор. 260).

Змагаючись оборонити через національне відродження свої класові інтереси, українські поміщики і буржуа водночас старанно підкреслювали всюди єдність інтересів усіх клас українського народу („Божки“, стор. 246), підкреслювали завзято, не

зважаючи на те, що життя, як висловився адвокат Клим Піддубний, переводило вперто „клясову сортировку“, примушуючи кожного „зайняти своє природне місце“, стати „по свій бік“, прилучиться до свого табору.—„Демократ“ Анатолій Олександрович Михайлович пропонує впрягти українських робітників у віз українського буржуазного відродження через культурно-освітні, співочі товариства:

— „Панове!—патетично вигукує він.—Ми переживаємо тяжкі часи. Кажучи фігурально, панове, небо України затягнуто чорними хмарами... Я скажу, панове, тільки одно: ми повинні стати твердо до оборони народнього життя, його добробуту, його моралі, його духовних запитів. Ми повинні стати твердим кроком на стежку єднання й гармонії інтересів всіх верств українського народу. Ми перш усього—українці, а потім поміщики, фабриканти, робітники, журналісти“. („Співочі товариства“. Твори, т. XII, стор. 119).

Всі оці Водосвятські, Ганжули, Скалозуби, Пампушенки й Недоторкані утворили на початку ХХ століття шовіністичну Українську Народню Партію й за обох революцій (1905 і 1917—1920 років) виступили з гаслом автономної чи самостійної буржуазної (гетьманської чи республіканської) України й повели завзяту боротьбу водночас проти імперіалістичної руської буржуазії й проти українського пролетаріату, українського сільсько-господарського робітництва, проти отих заробітчан, отієї сільської голоди й незаможного селянства, що їх життя й змагання за доби революції 1905 року так добре відбив у своїх творах В. Винниченко.

Виводячи на світло денне націоналізм український, подає В. Винниченко й образи дикого націо-

налізму руського на Україні, образи жорстокої великодержавницької, імперіалістичної політики великоруського капіталізму, що намагався найбуртовішими способами винародовити українські робітничі та селянські маси й не дати буржуазії й поміщицтву українському державно уконституюватися на Україні. Ось перед нами фабрика, де українство переслідувалось з особливою ненавистю. „За одну розмову по-українському в стінах фабрики накладався штраф. На стінах скрізь вивішено оповістки: „разговори на мазепинско-украинском наречии строго воспрещаются“ („Божки“, стор. 101). От робітничі хлоп'я, школяр Зінь, якому гірко дістається в школі від учителя чорностенця „за ту нещасну українську мову“, як скаржиться батько („Божки“, стор. 169). В „Божках“ маємо картину дикого погрому української інтелігенції чорною сотнею. Погром вчинено в українському клубі, підчас вечірки „орлятами“ (боевим загonom монархічної організації) „Двохголовий орел“):

„Раптом по залі пронісся страшний пронизуватий свист... Настало щось подібне до якоїсь безглуздої, дикої катастрофи. За першим свистом, сигналом мабуть, розляглись по всіх кутках залі свисти й зараз же за цим загрохотіли стільці, зачувся вереск і істеричний крик жінок, звуки ударів, стогони, крики на поміч. Серед піднятої публіки в різних місцях з'явилися голови в чорних масках, які хутко повертались на всі боки, а круг їх робилися круги й публіка прожогом одлітала від них. В руках таких людей в масках були довгі, товсті жгути з резини, якими вони били всіх круг себе, не розбираючи ні жінок, ні дітей.

— Бий мазепинців! Ура! Бий мазепню!“ („Божки“ стор. 328).

Обидва націоналізми — руський і український багачко коштували робітникам і селянам України й Росії. Їхній кривавий бенкет припинила лише пролетарська революція, але рецидиви на ґрунті непи шкодять нам і досі.

Оці твори В. Винниченка, що ми їх роглянули, являють собою коштовний матеріал до пізнання клясового ества українського й руського буржуазного націоналізму і можуть ще й нині бути використані з успіхом задля боротьби проти рецидивів націоналізму на Радянській Україні.

IV. Занепадництво у Винниченковій творчості.

В уста одного зі своїх героїв Винниченко вклав такі слова: „Я багато бачу картин і в грудах у мене, як ніжний, тоскний дзвін струн, проходять хвили туги, зворушення, ніжності і... непорозуміння. Я багато хотів би пізнати, багато хотів би уяснити собі і не знаю чи буде те коли... („Босяк“ стор. 124; твори, том VI). На цім місці хочеться прикласти слова оці до самого В. Винниченка, яко письменника. Адже він, ставши до літературної творчости, одразу побачив „багато картин“, заглянув гострим оком в саму гущу клясової боротьби (нехай і на одному секторі—сільська голота та поміщики); струни його творчої уяви дійсно загули і не лише ніжно, зворушливо (щодо голоти), але й гнівно, обурливо й грізно (щодо визискувачів). Та поруч з цими струнами, загули у нього й струни „непорозуміння“.

„Непорозуміння“ почалось з „тематичного захоруння“—з того, що В. Винниченко почав все більше й більше зосереджувати свою увагу майже виключно на житті інтелігенції (буржуазної й приналежної до соціалістичних партій), на життєвих і маложиттєвих проблемах цієї суспільної верстви, а кінчилось тим, що відійшов далеко від пролетарської, соціалістичної позиції в мистецькому розробленні порушених тем, заплутався в буржуазній проблемі визволення індивідуальности з-під тягару

напівфевдалних пережитків, піддався занепадництву. Вже у тематиці, в перебільшеній увазі В. Винниченка до так званої проблеми визволення „людської індивідуальності“ яскраво відбився натиск на його свідомість, на його ідеологію російської й української післяреволюційної реакції. Відомо, що революція 1905 року не розв'язала поставлених перед нею історією політичних проблем, проблем запровадження в життя буржуазної демократії; тим самим не розв'язала вона і питання буржуазного визволення індивідуальності. А реакція, що наступила, намагалася з усієї сили затримати в житті якнайбільше зі старих, напівфевдалних пережитків, що ярмом лежали на особі дрібного буржуа, інтелігента і інших суспільних верств та груп; намагалася знову взяти у люті лещета „вільнолюбного“ інтелігента (і правдивого, пролетарського соціаліста і дрібнобуржуазного радикала). Зрозумілим, отже, було зосередження уваги частини дрібнобуржуазних революційних елементів на цій проблемі, тим більше, що буржуазне визволення „людської індивідуальності“ було потрібне не лише для дрібної міської буржуазії та її інтелігенції, але й для пролетаріату та селянства. Пролетарській інтелігенції, так само як і дрібно та середньо-буржуазній інтелігенції, треба було боротись проти політичної реакції, як і проти відживлювання старого, млявого українського культурництва, проти солодненького гуманізму й мужикофільства, проти наївного народолюбства, добре потертих жорнами класової боротьби підчас революції. А що боротьбу політичну важко було провадити, поведено було частиною соціалістичної інтелігенції тим завзятіше боротьбу на полі культурницьким, на полі ідеологічним, в царині етики, моралі.

Частина пролетарської інтелігенції впряглась тут в один віз з буржуазною і втратила історичну

перспективу, почала вважати чуже завдання за органічно своє. Завинила тут, як ми вже вказували, поруч з ідеологічною невитриманістю, незагартованістю соціалістичної інтелігенції, також і чорна реакція, що важкою рукою налягала на інтелігентське буття й свідомість, розбила надії на „волю“ й довела частину інтелігенції до втрати віри в революційні, творчі сили пролетаріату й сільської голоти.

Відомо бо, що реакція обухом ударила й очмарила багатьох, здавалось, сильних і глибоко переконаних політиків і митців. Розстріли селян, знищення зав'язків селянських професійно-політичних організацій (селянських спілок); погром робітничих організацій (професійних і політичних) і спад робітничого руху; зрадництво буржуазної інтелігенції, що, налякавшись революційної бурі, кинулась в обійми поміщицької реакції,—все це не могло не захитати навіть сильних і не відбитись на мистецтві, в літературі.

Кілька фактів про спричинене реакцією спустошення.

Рoku 1907-го на Україні і в Європейській Росії було біля 600 професійних робітничих союзів. Цього ж таки 1907 року царський уряд закрив 159 професійних спілок, року 1908-го—101 союз, року 1909-го—96 союзів, року 1910—88 союзів. Закриваючи наявні професійні спілки, уряд не дозволяв організовувати нові, позакривав майже всі робітничі клуби, просвітні товариства та гуртки самоосвіти. Професійні робітничі газети було також погромлено та заборонено. Промислова криза, що наспіла після революції, зі свого боку, вдарила по робітництву, викликавши масове безробіття і погіршивши тим умови професійної боротьби. Страйки робітників майже зовсім припинились. Ось кілька цифр (по всій бувшій Росії):

Роки	Кількість страйків	Кількість страйкарів-робітників
1905	13.995	2.863.000
1907	3.573	740.000
1908	892	176.000
1909	340	64.000
1910	222	46.000
1911	422	256.000

Лише 1911 року закінчилась промислова криза і це дало робітництву можливість відновити професійну боротьбу.

Подібно до професійного руху, зазнав долі і політичний робітничий рух за доби реакції. Розгром робітничої кляси, її професійних організацій, був одночасно і погромом соціалістичних партій, який відбився і на клясовій пролетарській свідомості (викликавши різні ідеологічні збочення серед пролетарської інтелігенції). Російські та українські соціалістичні партії переживали в цей час тяжку кризу.

В суспільності запанували ліквідаторські, реакційні настрої. Інтелігенція, що перед тим посунула була в соціалістичні партії, тепер віджахнулась від них. Відомо, що немало старих партійних робітників соціалістичних партій зріклося „гріхів молодости“ й передалось до буржуазії, а деякі, зостаючись в лавах соціалістичних партій, піддалися впливові ворожих пролетаріятові ідеологій. І серед меншовиків та соц.-революціонерів, і серед більшовиків постають нові розколи, нові групування. Відомо, що А. Богданов, Луначарський й Базаров та інші почали „доповнювати“ та „поглиблювати“ діалектичний матеріалізм Маркса антиматеріалістичними теоріями (приміром, Луначарський захопився був теорією створення пролетарської релігії). Відомо, що в атмосфері реакції народилось

ліквідаторство. Як відомо, меншовики (на чолі з Мартовим, Аксельродом і Потресовим), вважаючи, що революція потерпіла повну поразку, виступили були з пропозицією ліквідувати нелегальний партійний апарат, кинути підпольну революційну працю й створити нову, легальну робітничу партію, з мінімальними програмовими домаганнями й угодовською тактикою. Був час, коли треба було рятувати не лише партійні пролетарські організації, але й саму ідею конечної потреби клясової революційної пролетарської партії в Росії. Серед соціалістів-революціонерів і інших соціалістичних партій також розвинулось ліквідаторство й занепадництво.

На Україні реакція лютувала ще дужче, як в Росії. Тут поміщик особливо люто мстився над селянством за пережиті страхи. А царська охрानка нищила найменші прояви опозиції ще й з міркувань націоналістичних (виловлювала „мазепинців“, поборювала український „сепартизм“). Тому тут було розгромлено не лише есерівські та есдеківські організації (українську соц.-демократичну партію, українську соц.-дем. спілку й інші), але й буржуазно-демократичні — культурно-освітні заклади („Просвіти“ тощо) і задушено українську пресу. Активні соціалісти були або заарештовані, або ховались в підпіллі, чи примушені були емігрувати за кордон (серед них і В. Винниченко).

Соціална, політична реакція глибоко відбилась на суспільній свідомості. Серед російської дрібної буржуазії та буржуазної інтелігенції запанувала бердяєвщина, мережковщина, містицизм, а в літературі запанував похід проти реалізму, декадентщина, занепадницький символізм. Запанував песимізм Л. Андреева і „анархізм плоти“ Арцибашова;*) центр

*) Традиції реалізму продовжували Серафимович, Чириков, Гусев-Оренбурзький, Вересаєв, Бунін, Купрін; але „тон“ давали не вони.

уваги перейшов від питань суспільно-класових, політичних, громадських до індивідуальних, особистих переживань і проблем; в побуті частини інтелігентської молоді місце колишніх політичних революційних організацій зайняли „ліги вільного кохання“.

От характеристичні настрої рядової, переважно несолідаристичної, буржуазної руської інтелігенції того часу, настрої, списані, можна сказати, „з натури“:

— „Як хочете,— промовив це зовсім молодий руський приват-доцент,— але занадто легко звели рахунки з інтелігенцією, з декадентською літературою, з проблемою сексуальних відносин і страхом смерті... Так не можна... Оскільки я вас розумію—ви ні мистецтва, ні кохання не заперечуєте... Ви не заявляєте, що політика має право на всю людину цілком. Отож не станете ви заперечувати, що питання сексуальне являє добрий шмат життя... Декаданс, оце сучасне мистецтво, що проти нього ви так виступаєте, і зосереджує свою увагу на оцих двох моментах: екстаз двох тіл і розлучення тіла з душею. Розуміється, цим не вичерпується життя. Але ці теми, хоч як вважаєте, також чогось та варті... А ви що ставите супроти них? Поширення бюджетових прав Думи. Але, перепрошую, цього мало, занадто мало, навіть коли додати ще й загальне і рівне право і навіть всі усуспільнення...

Історичний матеріалізм не дає відповіді на оті важливі питання... І я питаю: де ж знайду примирення і як я переможу психологічне роздвоєння, що його породжує смерть? Крім містики, ніде. Ніде! Це треба чесно

визнати. Та через те, що на містику, на нищення розуму я нездатний, звертаюсь я до мистецтва“.

А цьому молодому вченому піддакує якийсь парубійко-інтелігент („років двадцяти двох“); він боронить ідею вільного кохання, ідею „анархізму плоти“, бо, бачте, ідея ця являє собою „чесну й сміливу спробу відповісти на велике, трагічне питання“.

— „Це, насамперед, заклик підійти до справи просто, перемогти зовсім фантастичні і водночас дуже болючі суперечності. Коли хочете, то це є нова реабілітація життя, що через певний час є конче потрібна для суспільства, котре, немов той павук, снує з себе павутиння забобонів і хибної моралі“.

Коли хлопця запитують про принципи оцього анархізму плоти, арцибашовщини, оцього надокучливого моралізування (мовляв, „не бійтесь, не впадайте в сумнів, не соромтесь, беріть, де можете“), він відповідає:

„Принцип: воля і гармонія особи, індивідуума“*).

Дрібно-буржуазна інтелігенція, ведучи боротьбу за визволення „людської“ (себто своєї індивідуальності) з-під тягару старих „богів“, старого „народолюбства“, феодальних пережитків, стала була підчас революції 1905 р. перед новим „обов'язком“: взяти участь у революційній боротьбі, скоритись колективістичній бойовій етиці.

На початку революції, що так могутньо струснула була царською Росією й розбуркала рожеві надії на „волю“, „обов'язок“ той не здавався тяжким, ворожим, накинутим зовні. Інтелігенція з ентузіазмом йшла на бій вкупі з пролетаріатом і селянством.

*) Л. Троцький. „Между первой революцией и войной“ (в збірнику „Литература и революция“, стор. 226—235).

Так як тільки революцію було погромлено й надії на „волю“ розвіяно, вона відходить від революції, від мас і починає шукати виправдання своєму втіканню від революції, униканню праці серед робітництва та селянства; обов'язок вважати на колектив і коритись йому розцінює вона, як „неволю“, як замах на індивідуальність й протестує проти того замаху.

Тут і починалась „драма“ шукання „надлюдського“ й „надкласового“. — Немов-би шукаючи „сильної, вільної і гармонійної людини“, деморалізована інтелігенція (в Росії і на Україні) стала на шлях „бридкого соціального нігілізму, доповненого портативною містикою та етикою“, на шлях, що вів „людину не до перетворення її в над-людину, а, навпаки, — до перетворення міщанина в горілу, хоч би й таку, що розводить філософію“. Вона, замість шукати запоруки дальшого суспільного розвитку в широких народніх масах, шукає його „в переживаннях окремих душ“; замість того, щоб злитись з творчістю мас, кляси, натрапляє на „трагедію“, на розрив між суб'єктивним і об'єктивним, на повстання свідомої індивідуальності проти суспільного обов'язку. Інтелігенти „не помічають мізерности своїх трагедій в світлі історично-суспільного розвитку, на вазі наявних класових взаємин і сил; вони не розуміють, що їх — хворих, деморалізованих інтелігентів, жменя, що являють вони собою лише краплю у великому народньому морі“*).

До гнітючих, деморалізуючих впливів російської реакції долучались ще і впливи західно-європейського соціалістичного опортунізму, шкідливої, бернштейнівської філософії (рух, дія, це, мовляв, — все, а мета — ніщо) та індивідуалістичної (насамперед нічшової) буржуазної філософії, що в реакції російській

знайшла придатний ґрунт задля свого хвилевого відживлення. Різні, навіть вже забуті було, філософи великої й дрібної буржуазії, насамперед німецькі, здобули в Росії і на Україні нових читачів.

В цей час пригадали Шопенгауера — цього „філософа наляканого міщанства, ненависника Гегеля, що не визнав жодного історичного розвитку“, цього письменника, хоч і обдарованого парадоксально-гострим розумом, але з поверховим знанням, що являв собою правдивий тип хитрого, наляканого революцією буржуа, який заради ренти зрікся ідеалів свого великого часу. Пригадали і німецького філософа Гартмана, цього так званого „філософа несвідомого“, котрий все, чого не розумів він в природі чи в історії людській, зараховував до так званого „несвідомого“. А найбільше захопились Ніцше, що на початку 80-х років заступив був у Німеччині Гартмана, оцим „філософом великого капіталу“. „Всесвітньо-історична місія Пруссії виконала свій обов'язок“ — говорила з задоволенням німецька буржуазія, радіючи з того, що нарешті було довершено об'єднання, централізацію Німеччини і тим знищено внутрішні перешкоди до дальшого розвитку капіталізму. Але в процесі небувалої сили й швидкості розвитку навіть і „національна думка“ перетворювалась вже на надто вузькі рямці задля зростання капіталізму; за доби картелів і трестів, з одного боку, інтернаціонального робітничого руху, з другого, фарби прикордонних стовпів, що відмежовували одну країну від одної, дуже полиняли; капітал витворює нову касту, що панує над усією Європою, і ця каста всюди одна й та сама, в Лондоні і Римі, в Мадриді, і в Москві. Німецьким філософом оцієї касті і був Ніцше. „Всесвітньо-історичну місію“ Пруссії вважав він лише за „політику антракта“; він глузував з тих, мовляв, не по заслугах „великих“ державних діячів, що звужили дух

*) Троцький Л. „Література и революция“. Стор. 231.

народу і зробили його смак „національним“; він з призи́рством ставився до „близоруких політиків з хвацькими руками“, що поширювали „серед народів безумну ідею національності“. Та кажучи про народи, мав Ніцше на думці не народи, не „отари людські в Європі“, які, мовляв, думають про себе, що вони є „єдина дозволена порода людей“, й свої власні чесноти піднесли на височінь, мовляв, єдиних загальнолюдських: „солідарність, прихильність, повагу, дбайливість, помірність, скромність і поблажливність“. Ніцше над усе ставить сильну, самостійну вдачу, над-людину, вільний дух, високі душі, що з ними „вдача експлоататора“ в'яжеться так само щільно, як зв'язані органічні функції з життям. Його над-людина живе „по той бік добра і зла“, вона вважає за справу самої справедливості, коли інші накладають ради неї і для неї своїм життям. „Посутньою задля хорошої і здорової аристократії — навчає Ніцше — є здатність зі спокійним сумлінням приносити собі в жертву багатьох людей, котрі задля цього мусять зійти на становище напів-людей, рабів, на знаряддя чужої волі“. І так далі. Але Ніцше був не лише герольдом, але й жертвою великого капіталу. „Мавши гострий та великий розум, він зі страхом і огидою дивився на злидні, що їх ніс з собою капіталізм; однак, будучи хорим з дитинства, вихований в розкошах, не зміг він побачити в сучасних злиднях надію на майбутнє й, конвульсійно шукаючи розумності великого капіталу, втратив свій власний розум. Але безумні, нерозважні слова, думки та ідеї цього нещасного хорого зробились останнім словом земної мудрості задля продажних писак буржуазії“. Отаку характеристику дає ніцшеянству Ф. Меринг*).

*) Ф. Меринг: „Легенда о Лессинге“. Стор. 436—437.

Розуміється, що оця буржуазна філософія, дійшовши до України, на свій зразок сприймалась українською буржуазною й дрібно буржуазною інтелігенцією. Приміром, ніцшевого інтернаціоналізму, його зневаги до „національного духу“, національної обмеженості й заскорузлості, вона аж ніяк не могла сприйняти; міркування щодо „історичної місії“, „хорошої й здорової аристократії“ мусила переробити на свій дрібно-буржуазний кшталт, шукаючи отих „понад-людей“ з-поміж себе й відповідно модифікуючи на повітовий копил і саму ніцшеянську філософію, інколи на зразок чехівського героя Пищика, який говорив: „Ніцше... філософ... найбільший, найславніший... величезного розуму людина, каже у своїх творах, немов би фальшиві гроші можна робити“.

Одночасно доходили до України (безпосереднє з Заходу і через Росію) і впливи переінакшеного, перекрученого й пристосованого для політичних потреб буржуазними вченими дарвінізму. Відомо, що в розвитку новітнього наукового світогляду ім'я Дарвіна стоїть поруч імення К. Маркса. Дарвін завдав величезного удару метафізичному поглядові на природу, довівши, що весь сучасний органічний світ, рослини і тварини (а з ними, отже, й людина), суть продукти процесу розвитку, що йшов мільйони років. Відомо, що лише після праць Дарвіна (разом з першими досягненнями в галузі природознавства) стало можливим виробити науковий погляд на природу, наукову теорію системи природи*). Дарвін виразно формулював і довів правдивість великого, діалектичного принципу безпереривності процесів і явищ в органічній природі. Винайдений ним процес натурального, природного добору має діалектичний характер (хоч Дарвін і не заглиблювався в

*) Ф. Енгельс: „Анти-Дюринг“ і „Людвіг Фейербах“.

філософську оцінку своєї теорії та методи дослідження і не був завершеним діалектиком). Дарвін довів, що всі види тварини не були створені кожен окремо, а постали один з одного в процесі боротьби за існування шляхом натурального добору.

Вчення Дарвіна, як і наука К. Маркса, викликало великі суперечки і придбало собі палких прихильників і лютих ворогів. Буржуазія мусила реагувати на дарвінізм. Насамперед вона використала революційну теорію в класовій боротьбі проти пережитків феодалізму. Буржуазія тих країн, де ще не було остаточно переможено феодального ладу, як от, приміром, в Німеччині, скористала з революційної теорії Дарвіна в боротьбі проти шляхецько-феодальної влади, проти реакційної метафізично-теологічної ідеології. Але там, де влада буржуазії на той час вже зміцніла (як от, приміром, в Англії), буржуазія з самого початку ігнорувала й замовчувала теорію Дарвіна. Та як тільки буржуазія дійшла в передових капіталістичних країнах до влади і зіткнулась виразно з новою, ворожою до неї, організованою робітничою класою, вона, з одного боку, повела завзяту боротьбу проти дарвінізму, а з другого — зробила спробу переінакшити дарвінову теорію й використати її проти пролетаріату; буржуазні вчені почали зовсім безпідставно переносити закони розвитку органічного, тваринного світу, на людське суспільство й намагались довести, що немов-би дарвінізм, це — наукове обґрунтування соціальної нерівності і, мовляв, довід на те, що не може існувати безкласове, комуністичне суспільство.

Визначний німецький вчений Вірхов, року 1887 казав дарвіністам: „Будьте обережні з цієї теорією, — бо вона дуже щільно підходить до соціалістичної теорії“; а до чого доводить ця остання, видно, мовляв, із тої „різанини“, що її вчинено було підчас

існування Паризької Комуни. Під впливом зросту реакційних настроїв серед буржуазії навіть і переконані прихильники дарвінізму, як от, приміром, визначний німецький вчений Геккель, почали були ревізувати його та виганяти з нього революційний зміст. Геккель намагався довести, що саме теорія Дарвіна доводить неможливість здійснення соціалістичного ідеалу. Мовляв, теорія К. Маркса твердить, що всі люди від природи рівні й змагається до того, щоб здійснити ту рівність та солідарність людей в ідеальному суспільстві; дарвінізм же є науковий доказ нерівності, постійної боротьби, конкуренції і перемоги сильніших не лише серед тварин, але й серед людей. Англійський філософ Герберт Спенсер також намагався підсилити свою буржуазно-індивідуалістичну теорію суспільного розвитку дарвінізмом. „Боротьба за існування охороняє расу від упадку, — казав він. — Коли боротьба припинилась би і коли б кожен був певний свого існування без жадної боротьби, тоді раса, без сумніву, мусила би занепасти. Соціалізм, що змагається до знищення боротьби за існування в людському світі, зрозуміла річ, мусить довести до загального інтелектуального й фізичного занепаду“.

Вченим соціалістам було не тяжко збити всі ці напади буржуазних вчених на дарвінізм і намагання перетворити революційну теорію Дарвіна на реакційну, анти-соціалістичну. Ант. Паннекук (в праці „Марксизм і Дарвінізм“), К. Кавтський (в праці „Етика і матеріалістичне розуміння історії“ та інших працях), Л. Вольтман (в праці „Теорія Дарвіна і соціалізм“) і інші вчені довели, що не можна переносити механічно законів розвитку тваринного світу на людський соціальний розвиток. Тварина має безпосередній зв'язок з природою, веде безпосередню індивідуальну боротьбу з природою й собі подібними тваринами, а людина чинить в суспільстві і

через суспільство, як нерозривна частка його; отже, підлягає не лише природничо-біологічним законам, але й законам суспільного розвитку, що стоять понад окремою індивідуальністю, обумовлюють її вчинки, надають особливих форм боротьби за існування, яких не знає тваринний світ. — В конкуренції, що має місце в класовому суспільстві, перемагають не сильніші індивідуально, а ті, що належать до пануючих клас, а всередні останніх — ті, що володіють більшими капіталами. Соціалізм зовсім не веде до підупаду боротьби за існування; навпаки — він змагається до найбільш організованої, до найінтенсивнішої боротьби з природою, до повної перемоги й використання сил природи. — чого ніяк не може досягти буржуазія, з її конкуренцією й класовою організацією суспільного виробництва; на наших бо очах капіталізм загниває, все більше виявляє себе як руйницька сила, що через конкуренцію держав з державами, через люті війни веде людство до занепаду. Так само і з погляду розвитку індивідуальних здатностей людини, лише соціалізм створить умови для гармонійного розвитку сильної людини й вільного змагання індивідуумів.

Нічешаянство й переконачений дарвінізм пригодились інтелігенції задля маскування свого занепадництва, відходу від робітничих та селянських мас й заглиблення в особисте, часто філістерське життя. Як оці складні конкретні обставини відбилися на свідомості Винниченковій? чи він, відбиваючи занепадництво у своїх творах, яскраво виявляє класове ество його, шкідливий суспільний зміст його? Чи він, сам підпавши під його вплив, плутається в оцінці занепадництва, або ж і ще більше — намагається подати його як щось позитивне? Без відповіді на ці питання не з'ясувати нам соціального змісту тієї ділянки творчості Винниченка, де він за тему творчості бере занепадництво.

Ми вже вказували вище, що багатько відомих політичних і літературних діячів руських доби реакції після революції 1905 року піддалися занепадництву. Чи мав В. Винниченко достатні підстави не піддатись йому? Нагадуємо тут, що В. Винниченко, як політичний діяч, виступив вперше у ролі активного члена дрібно-буржуазного націоналістичного РУП'у, що потім був діяльним членом керівником УСДРП, що майже зовсім не працювала серед промислового пролетаріату й за базу мала селянство, заробітчан, наймитів, сільсько-господарський пролетаріат. Що, як письменник, виступив він співцем не промислового пролетаріату, а сільської голоїти та революційної (по суті народницької) інтелігенції, що тільки-но говорила про міський, індустріальний пролетаріат, а до нього не належала, з ним органічно (нехай своєю політичною роботою) не була зв'язана. Пригадаймо і те, що після революції 1905 року мусив Винниченко емігрувати за кордон, і порвав безпосередній зв'язок з масою, з заробітчанами, з сільською голоїтою, з сільсько-господарським пролетаріатом.

Коли візьмемо все це на увагу, то мусимо визнати, що конкретна дійсність, умови буття мало сприяли Винниченкові виробити й зміцнити пролетарський класовий світогляд, що йому важко було перемогти потужні впливи занепадницької хвилі. Розуміється, не можна спрощувати справу, особливо коли йде мова про витворення й зміни у світогляді того чи іншого політичного, наукового чи літературного діяча. За певних умов, розуміється, міг Винниченко і за доби реакції розвиватись в напрямі наближення до пролетарської класової свідомості. Однак, так не сталося.

Не мавши достатньо загартованого пролетарського світогляду, достатньо загартованої, читкої марксистської ідеології, під впливом вказаних

причин почав В. Винниченко збачувати у своїй творчості з надійного шляху пролетарського письменника, що на нього став був першими своїми творами. Його герої і персонажі соціалісти-інтелігенти не мають правдивого розуміння об'єктивного напрямку суспільного історичного процесу й ролі різних клас в тому процесі; вони не розуміють кінцевої обумовленості суспільної ідеологічної праці від суспільної матеріальної праці (від стану витворчих суспільних сил, від наявних відносин в продукції, відносин власності) й того, що саме остання, матеріальна праця, наявні відносини в суспільній продукції відіграють рішучу кінцеву роль в суспільнім житті, в його розвитку. А не розуміючи цього, перебільшують вони вагу окремої людської особи та ідеології в історичному процесі (віддаючи цим „данину“ народницькій ідеології), перецінюють роль інтелігенції; підмінюють класову боротьбу (яко рушійну історичну силу), боротьбу за зміну наявних відносин власності та за політичну владу на боротьбу окремої особи проти окремих болячок, а не проти основ поміщицько-буржуазного суспільства, зокрема на боротьбу проти буржуазної моралі (віддаючи тут „данину“ і дрібно-буржуазному анархізму). Саму проблему гармонійного розвитку людської особи, індивідуальності, що на ній зосереджує В. Винниченко свою увагу, ставить він у своїх творах не на соціальному, класовому тлі, а у вузькому колі особистих переживань окремих індивідуумів, на тлі особистого поєднання чи боротьби індивідуальних, біологічних (мовляв, тваринних) інстинктів і змагань з інстинктами й змаганнями суспільними, колективістичними.

В якійсь мірі оцю інтелігентську, об'єктивно дрібно-буржуазну позицію свою й своїх героїв затушковує В. Винниченко гострою критикою буржуазно-поміщицького побуту, викриванням морального

розкладу цих клас, їхнього фізичного виродження; гострим, саркастичним, навіть зневажливим ставленням до інтелігенції, в тім і до так званої революційної, за її дрібне самолюбство, боягузство, лицемірство, за розрив між її свідомістю, ідеологією, мораллю й життєвим поступованням, конкретними вчинками і, нарешті, шуканням сильної, суцільної людини. Однак, все це могло й нині може лише затушковувати оте збочення, оту ідеологічну невтриманість В. Винниченка. Щодо нападань на капіталістичний лад, то хіба не найгострішими були нападань соціалістів утопістів, з одного боку, і великих дрібно-буржуазних і буржуазних письменників реалістів — з другого? Коли дрібний буржуа (або інтелігент, зі свідомістю, ідеологією дрібно-буржуазної класи) „скажиться“ (кажучи словами К. Маркса), то він може і дійсно лупцює буржуазно-поміщицький лад, буржуазію і поміщиків, їхнє фізичне й моральне виродження не згірше робітника, а то ще й більш несамовито та оскажено. Ще батько буржуазної реалістичної літератури Чарльз Дікенс, хоч і зосередив свою головну увагу на побуті дрібно-буржуазії, дав яскраві й жахливі образи болячок капіталістичної суспільної організації. Пізніші англійські письменники (Дізраелі, Кінгслей, Д. Еліот, Д. Мерідіт і інші) дали ще більш гостру критику буржуазії. Сучасні англійські реалісти Г. Велз і Б. Шов є запеклі вороги буржуазії. Б. Шов дав зразки надзвичайно сильної, уїдливої іронії; він нечувано гостро плямує буржуазну мораль, релігійні уявлення, шлюб. Французи — О. де-Бальзак, Г. Флобер, Г. де-Мопасан, Е. Золя, Роні, Мірбо наплямували також не-абияк буржуазію. В Росії ще Гоголь і Гончаров дали яскраві образи загнаних дворянсько-поміщицької класи, а Островський висміяв зажерливість і некультурність руських „аккумуляторів“.

Однак, від цієї критики, від цього плямування буржуазії й поміщиків ще далеко до критики та ідеології соціалістичної. Так само і пошукування сильної, суцільної людини само по собі не править за ознаку соціалістичних змагань. Знов же, світова буржуазна література дала багацько яскравих образів опоетизування сильних, суцільних осіб. Пригадати хоча б Б'єрнсона, цього носителя дрібно-буржуазних ідеалів з анархічним присмаком, Кнута Гамсуна, цього виразника змагань анархічної дрібно-буржуазної інтелігенції або, нарешті, пошукування М. Горького сильних людей серед суспільних покидьків — босяків. Але ми добре знаємо, що ота критика, хоч і яка вона гостра і оті шукання не є критика і шукання робітничої класи, покликаної історією довершити соціалістичну перебудову суспільства.

Г. В. Плеханов зауважив, що „коли в основу мистецького твору покладено хибну ідею, то вона вносить у той твір такі внутрішні суперечності, що від них неминуче втрачає він свою мистецьку вартість“.*) У В. Винниченка є багацько творів, що правлять за добру ілюстрацію до цієї думки. Ми часто натрапляємо на хибну ідею, або на хибне розуміння та тлумачення правдивої, поступової ідеї. І перше й друге шкідливо відбивається не лише на змісті твору, на його суспільнім ідеологічним значінню, але й на його мистецькій вартості.

Захоплення етичними проблемами характеристичне для багатьох письменників, але лише небагатьом щастить сполучити ідейність з художністю. Навіть такий визначний письменник, як Г. Ібсен — і то у своїх так званих ідейних драмах не зумів сполучити ідейність з художністю. Плеханов висловився

*) Г. В. Плеханов: „Искусство и общественная жизнь“.

про це так: „Ібсен, як художник, визначається своїм смаком до ідей, себто моральною турботою, інтересом до питань сумління, потребою подивитись на всі явища повсякденного життя з одної загальної точки погляду... Проповідь бунту людського духу сама по собі зовсім не виключає художності. Але треба, щоб проповідь та була ясною й послідовною, треба, щоб проповідник добре розумівся на тих ідеях, що їх він проповідує; треба, щоб увійшли вони в його плоть і кров, щоб не викликали вони у нього замішання, не збивали його, не правили за перешкоду в процесі творчості. Коли ж цієї основної умови бракує; коли проповідник не цілком опанував свої ідеї; коли до того ще ідеї його невиразні й непослідовні, — тоді ідейність шкідливо відбивається на художньому творі; тоді внесе вона в нього холод, втомність і скуку... Та саме оце й бачимо ми у всіх ідейних драмах Ібсена, на велику шкоду їм“.

Багацько з цього можна прикласти і до численних Винниченкових творів.

В. Винниченко часто абстрагує окремі суспільні явища від їхньої класової, соціально-економічної основи, спинається на недовомках, прибираючи їх в мистецьку форму. От перед нами оповідання „Момент“. Двоє молодих людей — хлопець і дівчина, переходячи нелегально кордон, випадково зустрічаються, почувають симпатію одне до одного і вільно віддаються тут же в лісу, аби більш ніколи не зустрінутись. На тлі буржуазної розпусти, лицемірства й продажності в сексуальних відносинах, отака вільна любов справляє вигідне вражіння. Але В. Винниченко висовує в цьому оповіданні не цей суспільний бік явища, а зовсім інший: він кінчає опоетизуванням біологічних інстинктів людини, незалежно від того, серед якого суспільного оточення і як саме виявляються вони;

він не викриває того, що саме буржуазні класові відносини викривляють, не дають нормально виявитись отим інстинктам. Він, замість того, аби подати дане явище на тлі всієї гнилизни, всього тягару буржуазно-поміщицького панування в суспільному виробництві й моралі, опоетизовує людину-тварину, людину-сильного звіря, що ніби доскочить свого за всякого ладу, аби лише була смілива і відважна, мов той звір.

„Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На білих квіточках кущів діловито гуділи бджоли; тукав дятел десь угорі; дві пташки, пурхаючи з гілки на гілку, подівлялись на нас і несподівано зливались в обіймах. Літали сплетені коханням метелики, або в щасливому безсиллі сиділи на листку й поводили вусиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моральми людей, не засмічений лицемір'ям похоти, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини“. („Момент“ Твори, том III, стор. 21).

Так, ніби все гаразд. Наплямовано лицемір'я, заслинену мораль „людини“ (хоч і взагалі, а не конкретну мораль конкретної класи). А далі? Далі йде захоплення дикою, „звірячою“ красою людини:

„Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звірем, сильним, напруженим, диким“ (там же, стор. 25).

І це ніби нічого. Але справа кінчається, кінець-кінцем, тим, що суспільну, класову перемогу над ворогом цих двох людей з оповідання (перемогу, яка виявилась в тому, що вони, не зважаючи на погоню й стрілянину жандармів, щасливо перебігли кордон) і вільне кохання їхнє подає В. Винниченко, як перемогу біологічну, яку перемогу двох тварин, як перемогу кузок (немов якийсь вульгарний „дарвініст“):

„Це було торжество двох великих кузок, це був вихор життя, який зміта все сміття „не треба“, „не можна“, це було щастя крові, мозку, нервів, кісток, це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видючими душами“ (там же, стор. 26).

В оповіданні „Ланцюг“ (1907 р.) робить В. Винниченко затушковану заміну одної проблеми іншою. Студент дістає лекцію в буржуазній родині і зустрічається там з красивою дівчиною Єленою. Краса Єлени тягне, ланцюгом в'яже до Єлени студента. Він розуміє, що Єлена одружиться з якимсь буржуа, що вона „продається“ тому буржуа, що вона йому (революційному, небагатому студентові) як то кажуть, не пара, — а все ж не може розірвати отого „ланцюга“, отого замилювання її красою. Колізія цілком суспільного характеру, але Винниченко чомусь зводить її, чи власне підмінює її на прикінці зовсім іншою колізією. Єлена занеджує на віспу і втрачає всю свою красу, всю привабливість, після чого і женихи — буржуа і студент-репігитор одразу ж визволяються з-під влади кохання. Розв'язка досить штучна, „видужання“ студента досить природне, але так і залишається незрозумілим, чому краса жінки чи чоловіка має виступати конче в ролі якогось ланцюга. До речі, тему про „біологічну“ роль краси в житті розроблює В. Винниченко, ще окремо в п'єсі „Базар“. — Так само не умотивованою

є і незвичайна любов Костя—хлопця пастушка, бай-
стряти, до поміщика, що, як можна догадуватись,
є його батьком, хоч і не визнає себе за нього, бо
від хлопця відмовився. „Кость лежав нерухомо, але
коли ввійшов пан, він зараз же повернувся і весь час
уже не зводив з нього чудного, якогось жадібного й по-
божного погляду. Пан же стояв і з нудгою чекав,
коли фершал обдивиться“ („Кумедія з Костем“.
Твори, том III, стор. 143). А коли пан вийшов, ки-
нувши на підлогу недокурки, хлопець схопив його
„і став жадібно смоктати“, і то не тому, що хотів
курити, а тому, що цей недокурки—батьків. Коли
одняли того недокурки від Костя, він „раптом упав
на коліна, задер лице, склав руки, як на молитву,
і швидко-швидко, злякано, з жагучою мольбою, за-
бурмотів: — Ой, оддай, ой оддай!.. Це моє... Це моє...
Це — татове“ (там же, стор. 145). Так хлопець і помер
з оцим недокурком, „так з тим недокурком його
й поховали“ (стор. 148) — Так ніби й жорстокого пана
напямовано й „жалібно“ виходить, але не умоти-
вовано і не переконливо. Адже суспільне виховання
може замінити виховання батьківське; любов вихо-
вателів може замінити заля дитини любов бать-
ківську, аби лише те виховання і та любов були; ко-
нечної, якоїсь біологічної потреби любити батька і бути
любленим від батька у дитини немає. А В. Винни-
ченко саме тут шукає колізії, проблеми, тобто там,
де вона не лежить; тому то „побожне ставлення“
хлопця до окурки жорстокого батька є зовсім не-
умотивоване, незрозуміле і якраз неприродне. — До
речі про отаку соціально-неумотивовану, біологічну,
тваринну любов дитини до батька оповідає В. Винни-
ченко і в романі „Записки Кирпатого Мефістофеля“.
(Твори, т. XXI); хлопчик Кость „по-
чуває побожність“ до батька, хоч і бачить його лише
на фотографії, бо мати його розійшлась з чоловіком
(„Записки Кирпатого Мефістофеля“, стор. 264).

В оповіданні „Купля“ (1909 р.) натуральне й зро-
зуміле явище ставить В. Винниченко як щось ненату-
ральне й плутане. Дівчина Іра кохає юнака, і, може,
тому, що кохає, хоче, щоб він був сміливий, відважний,
мужній. І, зрештою, обіцяє „прийти до нього і дати
йому руку“ після того, як виконає він революційне
завдання своєї організації: підпалить маєток свого
батька поміщика. Хлопець перемагає свою любов
до матері й батька й підпалює маєток. Дівчина
„приходить до нього і дає йому руку“. Здається для
жадних „болючих“ проблем жадного ґрунту немає.
Але В. Винниченко відшукує його: бачте, за ним
виходить, ніби тут сталася „купля“, ніби дівчина
„продалась“ хлопцеві; не вільне, гарне, натуральне
кохання, а ганебна „купля“, — так ніби вільне й гарне
кохання виключає змагання до краси духу, мужности
й завзяття. А для того, щоб ще більше підкреслити
оцей „низький“ характер Ірино кохання, оповідає
Винниченко рівнобіжно про те, як прохачка Ганна
„продається“ прохачеві — босякові Митроханові за
п'ять рублів. Поминаючи те, що й тут щодо „ку-
плі“ справа стоїть не зовсім переконливо, аналогія
ця для даного випадку аж ніяк не є переконуючою
і даремно В. Винниченко намагається „зміцнити“
її посиленням на однакове реагування обох „героїв“
після довершеної „куплі“: мовляв, і той і другий
„загилив здоровенною ломакою по пню“ („Купля“.
Твори, том III, стор. 127, 130). — В оповіданні
„Таємна пригода“ замість того, щоб дати зро-
зуміти й відчутти, що лише в безкласовому комуні-
стичному суспільстві, яке забезпечить кожній лю-
дині високий рівень матеріального добробуту, буде
розв'язано проблему вільного кохання, збивається
він на манівці хисткого, непевного, дрібно буржуазного
„геройства“. Якось „жіноча постать“ підходить на
вулиці до Довгаля (нелегального партійного робіт-
ника), веде його в отель, пропонує йому бути їй

„за чоловіка“. Довгаль, хоч і не знає, в чому справа, але згоджується. Він бачить, що „постать“ та — людина інтелігентна, як жінчина — інтересна. Він охоче зустрічається з нею і ходить в отель аж доти, доки вона йому „блиснувши очима“, весела сказала: — „Я вагітна. Чуєте? Я вагітна, я — мати“. Довгаль, розуміється, отетерів. А вона оголошує його далі ще раз:

— „Ха-ха-ха! — радісно любовно засміялась вона. — Обдурила вас? правда? Ах, ви, голубчику мій! Ну, а як же мені було бути з вами? Ну, сказати, що я хочу собі мати дитину без всяких там ваших шлюбів, батьків, кайданів, і такого іншого? Хто його знає, може б, ви почали мораль ще читати... Так я вас взяла та й одурила. Правда, молодчина? Ха-ха-ха! Ну, ви не сердьтесь. І те, що я з вами поведилась трошки, ну, не так привітно, так то все дурниця. Чуєте? Ви — дуже, дуже хороший і я вам страшенно вдячна. От і все. А тепер прощайте, мене ніколи не шукайте“ („Таємна пригода“. Твори, том IV, стор. 156).

Оповідання, немов би як оповідання, навіть читаємо його не без інтересу. Правда, пригода якась виключна, але що робити: письменник має право спинити свою увагу і на такий пригоді (тим більше, що і в світовій літературі подибуємо оцей мотив). Але, кінецькінцем, одкладаємо книжку без задоволення і навіть ніяково. В чому ж справа? А в тому, що намагання письменника узагальнити оцю пригоду, переконати читача, що в дійсності отак легко кожній жінчині мати дитину „без всяких шлюбів, батьків, кайданів і такого іншого“ — є необґрунтоване, легковажне, не має під собою життєвої, класової правди. Кожна трудяща жінка (робітниця, селянка, інтелігентка) добре знає, що отак легко життя „не обдурити“ (як отого Довгаля), що отаку „розкіш“ може дозволити

собі або якась заможна жінка (що їй не важко виховати дитину), або дійсно, якась „чудачка“, що про неї не варто й мови мовити: — В оповіданні „Рабинісправжнього“ (1910 р.) зрозумілі ревнущі жінки й пригоди чоловіка, зв'язані з цим, дають підставу для В. Винниченка „заглибитись“ у плутану „філософію“ про „дійсність“ та „ілюзію“, про якесь „чуття життя“: „Звідси виходить така мораль: єсть щось більше і за дійсність і за ілюзію, щось єдино справжнє, якому служить все. І на мою думку, панове, звється воно чуттям життя“ („Рабинісправжнього“. Твори том III, стор. 73). Ми знаємо, поперше, що за „дійсність“ немає нічого більшого й що, подруге — „чуття життя“ виявляється не в якихось абстрактних, а цілком конкретних формах (зовсім різних у різних клас), — тому отака „філософія“ й не може задовольнити читача.

Немов би не відчуваючи життя широким мас, великих суспільних клас, заглиблюється В. Винниченко дуже часто в життя інтелігенції, зосереджує свою письменницьку увагу на незвичайних, випадкових явищах, подіях і пригодах (на отих всіх „таємних пригодах“, „дрібницях“, „чудних епізодах“, „кумедях“) і шукає задля пояснення їх якихось незвичайних, таємних, малозрозумілих „більших за нас“ сил, а його герої докочуються ледве не до фаталізму та містики. — Розуміється, „дрібниці“ теж мають великий інтерес для письменника, але лише тоді, коли з них, як то кажуть, складається ціле життя, або коли на отих дрібницях (як явищах виїмкових) висвітлюється більші, загальніші явища й закони суспільного розвитку. Але у В. Винниченка немає ні того, ні іншого. У нього дрібниці — здебільшого, це якийсь фатум, незрозумілий збіг обставин, що стоїть поза законами суспільного розвитку й класової боротьби. — Зустріч з проституткою на вулиці

викликає, невідомо чого, у героя оповідання та його любки „якийсь містичний страх“ („Чудний епізод“. Твори, том IV, стор. 164). Виявляється далі, що „містика“ була немов би „обґрунтована“. Герой знайомиться з тією проституткою і довідується, що проститутка вчиться скульптури, і проституція для неї—лише спосіб заробітку (вдень ліпить, а вночі продає своє тіло). Проститутка дає зрозуміти героєві оповідання, що „у кожної людини є краса й огида, тільки іноді краса так захована, що не видно, або огида ховається за красою“. (Там же, стор. 171). Звідси, коли герой дивиться на красу, серце його „стискується невідомим тяжким сумом“, йому „хочеться оплакувати когось чи щось гарячими сльозами“ (стор. 174). Отже, виходить, ніби маємо до діла з тугою за абсолютною, чистою (без домішки „огида“) красою. Але ж відомо, що абсолютної краси, як і абсолютної моралі, немає, і шукання цих „абсолютів“ є ідеалізм, облуда. — Гонитва за „таємницями“ призводить до того, що в оповіданні „Щось більше за нас“ (1910 р.) хибно трактує В. Винниченко звичайне почуття класової, товариської солідарності. Два товариші потрапляють у в'язницю в одну камеру (яко політичні в'язні). Нестерпний тюремний режим доводить до того, що вони сваряться і, зрештою, зненавиджують один одного. Але приходять до думки—втекти. Виплюють грати у вікні; спускаючись по шворці, один з них падає і ламає собі руку й ногу: отже, тікати не можна. Тоді здоровий товариш, ризикуючи бути розстріляним вартівими, бере того, що не може йти, й несе на собі („поіс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх“, а той — „зціпивши зуби від болю, гостро впивався в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до нього, любов до волі, страх смерті“). Обидва щасливо тікають. В кінці філософія:

„І знову вітер танцював круг нас, а хмари незграбо сунулись, немов спішили сповістити когось про перемогу чогось, також темного, древнього й невідомого, як вони, про перемогу чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас“. („Щось більше за нас“. Твори, том III, стор. 175).

Нічого „темного й несвідомого“ в перемозі соціального інстинкту над голим біологічним нема; навпаки—соціальний, класовий інстинкт солідарності є вищий ступінь інстинкту самоохорони, є певний вищий ступінь свідомості, порівняно до біологічного, тваринного інстинкту самозбереження. Розуміється, знає це і В. Винниченко, але чомусь робить з цього для читача ніби загадку й одягає оцей історичний здобуток людства, людського суспільства в якісь „містичні“, „темні“, „несвідомі“, біологічні, тваринні шати, замість просто сказати, в чому справа.

В оповіданні „Маленька рисочка“ інтелігент-революціонер, попавши до рук жандармерії, не тікає з-під арешту тому, що на обличчі сонного жандарм-вартового (якого треба було забити) несподівано для себе побачив „коло очей, чи коло брови, чи на виску маленьку рисочку“, достоємено таку, яка була в його батька. Помітивши схожість жандарма з батьком, революціонер „з якимсь незрозумілим, містичним жахом одсунувсь, поставив карафку на стіл і розтертяно зупинився“ („Маленька рисочка“. Твори, т. V, стор. 150). У Гоголя батько убиває сина-зрадника (яко класового ворога), у Шевченка батько ріже дітей (аби не вирости з них класові вороги), а у В. Винниченка на революціонера нападає якийсь дійсно незрозумілий, „містичний жах“, від „одної рисочки“ і він кінчає тим, що дарує жандармові свого годинника. І знов же справа полягає

не в тому, чи були й є отакі „містичні“ інтелігентно-революціонери, і що В. Винниченко спинає свою увагу на них, але в тому, що подає він всю оцю „містику“ як щось ніби дійсно „більше за нас“, що не виявляє він інтелігентського слинтяйства, не подає його читачеві як негативне явище.

Поруч з невеличкими оповіданнями та повістями з характеристичними недомовками й натяками, дає В. Винниченко і більші твори — п'єси й повісті, де гостро ставить низку проблем інтелігентського життя й виразно видбиває в них вплив на нього самого й на українську інтелігенцію занепадницької буржуазної філософії та загально-російської реакції.

Головні проблеми, що їх ставить В. Винниченко, це — проблема сильної, гармонійної людини, проблема нової етики, проблема вільного кохання й вільного родинного пожиття і, нарешті, проблема вільної творчості (мистецької і наукової). Ставить він їх нервово, здебільшого схематично, абстрактно, часто штучно. Суспільні явища, що він їх, як письменник, відображає, сприймає Винниченко часто не як пролетарський письменник. Колись Г. Плеханов сказав про М. Горького та його героїв таке: „М. Горький сам дуже кепсько перетравив ту істину, що її несе людству пролетаріят. Цим пояснюється багатько його літературних хиб... Коли б він добре перетравив цю істину, то його герої, котрим доручає він віщати її, не казали б двозначних дурниць за кожної зручної й незручної нагоди“.*) В меншій мірі, але те саме можна сказати і про багатьох Винниченкових героїв та й про самого Винниченка.

Проблему вільного кохання ставить В. Винниченко чи не в кожному своєму творі з життя

*) Г. Плеханов „Исповедь“ М. Горького как проповедь новой религии.

інтелігенції, модифікуючи її то в мораль вільного ходження до проститутток, то в проповідь „анархії плоти“ (любоби без жадних міркувань і обіцянок, мов у тих кузок), то, нарешті, в ідею вільної родинної спілки. Водночас плямує він гостро буржуазне лицемірство в царині сексуальних взаємин, боягузтво інтелігенції, продажність буржуазних жінок і інші хоробливі явища буржуазної моралі й побуту. Та, не зважаючи на всю гостроту критики, не дає В. Винниченко чіткої постановки й правдивого розв'язання цього питання.

Ленін писав про мораль: „Революція вимагає зосередження, напруження сил від мас, від особи. Вона не терпить оргіастичного стану на зразок, що звичайний для декадентських героїв, нестриманість у сексуальному житті — буржуазна, вона ознака розкладу. Пролетаріят є клас, що йде вперед. Йому непотрібне ні сп'янення сексуальною нестриманістю, ні сп'янення алкоголем“.

І у Винниченка ходить, розуміється, не про сексуальну нестриманість: він дбає ніби про ушляхетнення кохання, очищення його від буржуазного намулу, лицемірства й продажности. Але, кінець кінцем, ставить проблему сексуальних взаємин не чітко, а часом і зовсім в площині занепадництва, щільно наближаючись до „арцибашевщини“. Та й те, що уділяє він увесь час перебільшену, хоробливу увагу сексуальному питанню, свідчить про те, що В. Винниченко не з пролетарською свідомістю підходить до цього питання.

В оповіданні „Історія Якимового будинку“ Винниченко немов би подає ту думку, що за буржуазно-поміщицької суспільної організації не може бути вільного родинного пожиття, і коли якийсь мрійник ідеаліст, мовляв, „експериментатор“, захотів би ігнорувати наявні домітанні суспільні погляди на сім'ю й сексуальні відносини між жінкою та чоловіком,

буржуазне середовище так чи інакше знищить його. Інтелігента Якима (колись члена соціалістичної організації), що намірився збудувати вільну, щасливу родину, де мала бути „тільки радість“ (почав жити з дівчиною Ліною не вінчавшись, а коли Ліні закортіло до другого чоловіка—не перешкоджав, аби вона задовольнилася оту свою „цікавість“), буржуазне, міщанське середовище примусило насамперед повінчатися з Ліною, а пізніше знищило його. (Якіма вбив на вулиці офіцер). Оповідання ніби й нічого, але „філософське“ тло й соціальні висновки, що їх робить Винниченко, наганяють нудьгу й шкодять творові, який без отії „сентиментальної“ філософії, як реалістичний малюнок буржуазно-інтелігентського побуту, справляв би зовсім добре враження. Шкодить те, що В. Винниченко малює Якима солоденькими фарбами, як якогось незвичайного суспільного експериментатора, конче потрібного людству, якого, однак, „люди одпихують од себе“ („Історія Якимового будинку“. Том VI). Тимчасом з Якима всього лише плутаний, слабовільний і химерний інтелігент. І, розуміється, не таким інтелігентам, з їхніми наївними експериментами, довести людство до нових форм родинного життя. Питання про інтелігентську родину, а разом і проблему вільної творчості, ставить Винниченко і в п'єсах—„Чорна Пантера і Білий Медвідь“ (1911 р. Твори, т. XIII) та „Натусь“ (1912 р. т. XIII). В першій родинні обов'язки перешкоджають художникові Корнієві Канєвичу віддатися мистецтву, а в другій—ученому Романові, Возієві—науці. Насамперед, злидні, неспроможність утримати родину, а далі—знов ті ж самі злидні, що, незалежно від потреб родини, не дають можливості утворити сприятливі умови для мистецької і наукової праці, і, нарешті, батьківське почуття до дитини шарпають нерви інтелігента і надламують його

психіку. Дружина Корнія Ріта заявляє чоловікові: „Ти не хочеш піддержувати сім'ї, і я не хочу. Ти живеш для себе, і я буду“. А зрештою ніхто з них для себе не пожив: колізія довела всіх до загибелі.—Дружина ученого Романа Возія Христя заявляє те саме: „Не забувай, що в нас є дитина. Коли ти чесна людина, то повинен знати, що не маєш права дбати тільки про себе“. І постійно домагається, аби чоловік залишив наукову працю і узяв посаду секретаря банку („через те, що в банку дають шість чи десять тисяч, а на науковій кафедрі—всього лише одну“).—Обидві п'єси написано майстерно і вони яскраво свідчать так про нестійкість інтелігентської родини, як і про неможливість вільної мистецької й наукової творчості для тих, хто просто не продав свого талану буржуазії, хто не працює на її пряме замовлення.—Однак, і в цих п'єсах бракує чіткої постановки питання: замість залишати ясну думку—вільна родина й вільне служення мистецтву будуть можливі лише в безкласовому соціалістичному суспільстві, а в буржуазному неможливі, бо побудовано воно на класовому вижиску,—залишає В. Винниченко читача під таким враженням, ніби тут ходить про якісь надкласові колізії, про якесь абстрактне служення мистецтву й про немов би властиву всякій родині „здатність“ обов'язково убивати, робити неможливим це служення.

Та хоч і як багатько уділяє уваги В. Винниченко сексуальній проблемі, однак, безпідставною є дуже поширена думка, ніби він майже однією нею й обмежується. З неменшою силою та увагою ставить він і багатько інших проблем, серед них насамперед проблему сильної, гармонійної людини. На весь зріст ставить він цю проблему вже у п'єсі „Дизгармонія“ (1906 р.). Перед нами тут два характері: Мартин, соціал-демократ, людина сильної

вдачі, послідовна у своїх вчинках, і Грицько, теж соціал-демократ, який щойно вийшов з в'язниці, людина хора фізично (сухоти) і психічно. Обидва вони ніби шукають нової, не буржуазної, мовляв, соціалістичної моралі, шукають по різному, але обидва однаково плутають, як лише можуть плутати здеклясовані інтелігенти. Мартин — людина гармонічна (у нього немає дизгармонії між словом і ділом), а Грицько дизгармонічна (він втратив віру у те, що, як соціяліст, робить; його хоробливо вражає розходження між словом і ділом і з цього погляду, на його думку, „революціонер також дизгармонічна жалка істота, як і хуліган“). Але обидва вони (а разом з ними і В. Винниченко) насамперед не ставлять чітко питання: про яку саме дизгармонію йде мова, за яку, з класового погляду, нову мораль вони змагаються і якої саме класи мораль поборюють. В драмі „Дизгармонія“, немов би навмисне, свідомо затушковано одне основне питання, відповідь на яке може з драми зробити комедію і навпаки. Немов би задля того, аби надати більшості суспільної ваги порушенням „філософсько-етичним“ питанням, примушує В. Винниченко своїх героїв розв'язувати їх за незвичайних обставин: 1905 рік, йде гостра класова боротьба, відбувається велетенський страйк російського пролетаріату, цар оголошує маніфест, в містах ідуть погроми євреїв та інтелігенції, а соціялісти Винниченкові саме в цей час ведуть гострі філософсько-етичні суперечки, спотикаються об „великі проблеми“ там, де їх справді немає, без потреби картають себе та „аналізують“ свої вчинки і психічні переживання. Але саме це, що в такий грізний час, коли розв'язується історична доля клас (а вже разом з цим і окремих осіб), одні „філософи“ Винниченкові не зливаються органічно з робітничою класою (до якої вони себе залічують), — наперед обезцінює всі їхні драматичні

переживання, здирає машкару важливості й серйозності з їхніх проблем та шукає, переконає нас, що в суті речі перед нами дуже дрібні люди й питання, як рівняти їх до оточення, до історичних подій, до проблем, що їх ставило життя. Навкруги вирує життя, йдуть класові бої, а „філософ“ Грицько запитує глибокодумно: „Що ви вважаєте за основу індивідуального життя“? або — „що таке правда, а що таке брехня“? і „чи стоїть жити на світі?“

Розгублений деморалізований Грицько не розрізняє етики класи гнобительської від етики класи гнобленої і над усе ставить якусь немов би вищу, надкласову етику, надкласову правдивість. Яскравий приклад: разом з товаришами конспіративно заходить він в „чайну“, де мобілізуються чорні сили для єврейського погрому, заходить, аби довідатись — на коли саме готується погром. В чайній агенти поліції ведуть агітацію й допускаються, зрозуміла річ, брехні. Так от Грицько, заради того, щоб сказати „правду“, щоб виявити свою „особисту сміливість і гордість“, іде на те, що порушує конспірацію і вступає в суперечки з агентом; наслідок — всі ледве не потрапляють до рук поліції. Розуміється, що так може робити лише хора людина. Але Грицько свої недуги не помічає (а Винниченко також замазує її); він, втративши класовий інстинкт, (не кажучи вже про свідомість), твердить одне: „Я хочу кожну хвилину, кожний мент бути правдивим“ („Дизгармонія“. Твори, том IX, стор. 55), хоч би це й шкодило партії, колективу, класі. Виходить ніби так: підходить до вас шпиг і запитує: „Здається, в одній квартирі відбуваються революційні збори?“ І ви, що прямуєте на ті конспіративні збори, мусите, аби „в кожний мент бути правдивим“, правдиво поінформувати шпиґа й видати товаришів. Очевидна дурниця, над якою нормальна людина й

думати не буде, а „тонкі“ герої Винниченкові чи не з таких питань роблять дуже серйозні проблеми.—Грицько шукає абстрактної „гармонії“ і навіть реальну, жорстоку, класову боротьбу, що точиться навкруг нього (з єврейськими погромами), лагідненько називає „проявом суспільної дизгармонії“ (там же, стор. 25). Правда, він ніби розуміє, що треба одрізнати етику буржуазії від етики пролетаріату, що етика є конкретна класова свідомість („Ми тікаємо буржуазної старої етики і з водою вихлюпуємо й дитину. Да, да. А етика повинна бути, повинна“, — там же, стор. 23). Але то так лише здається: заявивши, що „етика повинна бути“, він зараз же розшифровує, що треба розуміти під новою етикою: виявляється, що зміст нової етики має полягати в тому, аби „розум був у гармонії з кров'ю, з нервами, з тілом“ (там же, стор. 23). Грицько не помічає, що тут навіть натяку немає на постановку питання про нову, пролетарську етику. А вже і дворянство, і буржуазія змагались до того, аби їхній „розум“ (їхня ідеологія, філософія, етика) відповідала їхнім матеріальним класовим інтересам, їхнім „нервам, крові та тілові“. В цьому змаганні специфічно класового, а тим більш нового, ще немає нічого. Класове, нове починається там, де новий зміст вкладається в оте поняття „розум“, де народжується нова форма свідомості, дійсно нова ідеологія й нова етика (розуміється, на ґрунті докорінних змін в стані витворчих суспільних сил, у класових відносинах).—Грицько не розуміє цього і, балакаючи про нову класову пролетарську етику, в дійсності говорить зовсім про інше, про психічні переживання хорих фізично й психічно людей. Він не розуміє того, що за наявних класових відносин не створити і не зробити домінантною нову суспільну свідомість, і що нова етика постане лише на ґрунті нових суспільних

взаємин. А не розуміючи цього, „розводить“ отаку (на цей раз вже політичну) філософію:

„Власне кажучи, за що ми боролись? За те, щоб одні мали до обіда курку, а другі, щоб не мали за обідом шампанського. А те, що якраз нас робить людьми, залишається „без вимірювання“. Ми менше боремся за те, щоб зробити свою істоту гармонічною, гарною, дужою“. (Там же, стор. 71).

Вульгаризуючи отак поняття про класову боротьбу, він навіть філістерство західньо-європейської робітничої аристократії притягає собі на допомогу (мовляв, умови матеріального буття поліпшились, а свідомість, етика „не поліпшилась“). Замість виразно поставленої конкретної мети класової боротьби, викидає він ідеалістичне, в суті речі порожнє гасло боротьби „за гордих, радісних, дужих людей“, так ніби можна, не встановивши нових відносин власності, нових форм суспільної продукції, не закінчивши боротьби за оту, мовляв, „курку до обіда“, створити й зробити домінантною нову етику.

От як плутає хорий, дизгармонічний Грицько, започатковуючи методу затушковування морального занепаду й відходу від революції „високими“ мотивами, шуканням „нової правди“ (як відомо, цю методу часто використовують зрадники революції). Але не менш плутає і дужий, мовляв, гармонічний Мартин. На початку виявляє він ніби й правильну класову установку в етично-філософських суперечках: „Буржуазія, аристократія панують над нами через те, що вони дужі. Брехня, насильство, неправда є прояв їхньої сили. Коли ми хочемо, щоб над нами не панували, треба бути дужими, треба побільшувати свою силу. От і все“. (Там же, стор. 19). Так, ніби і дійсно все, а тимчасом зовсім не все. Буржуазія та аристократія панують через те, що дужі, а дужі через те, що

володіють засобами продукції, що вони є владні класи, що до їхніх послуг державна організація, поліція, наука, мистецтво. А у Мартина „сила“ владущих верств має якийсь абстрактний характер, і всю проблему класового панування він непомітно зводить до проблеми етики, волі. Мовляв, сміливі, завзяті „плюють“ на всякі там етичні приписи („брехня“, „наси́льство“, „неправда“), „плюють“, і тому дужі і тому панують. Це називається поставити річ з ніг на голову. Фетешизуючи, немов би за Нічше, силу („немов би“ за Нічше, бо Нічше знав, для кого творить свою етику, а Мартин не знає), Мартин робить її, зрештою, надкласовим явищем і будує на ній надкласову мораль: слабим, кволим взагалі не місце на землі (там же, стор. 20). Де, в якійсь мірі вульгаризуючи, робітник сказав би: „буржуазії і поміщикам не місце на землі“, там підсовує Мартин формулу: „слабим не місце на землі“. І хоч висовується оця „нова“ етика, мовляв, на користь соціалістам (нехай серед нас не буде кволих, а лише сильні), проте, від того „філософія“ й етика Мартина не робиться пролетарською. Це зовсім робиться очевидним, коли Мартин заявляє: Чого я повинен здержувати свої сили? Я нічим не хочу зв'язувати себе і — наплювати мені на всі моралі, на всі ржаві кайдани, що чіпляють на себе люди“ (там же, стор. 22). А коли оті „моралі“ є мораль класи, до якої належиш, то й тоді не треба „зв'язувати себе“ і тоді „наплювати“ на неї? Мартин ухиляється від відповіді на це питання тим, що твердить, ніби „мораль видумана дужими для безсилих“, так, ніби не було, нема й не буде етики, що має на оці відносини між рівними (між дужими чи „безсилим“). Його етика збігається отут з Грицьковою. Грицько заявляє, що „всякий обов'язок є щось насильствене, що стороннє мені“ (стор. 31), а Мартин і собі: „я нічим

не хочу зв'язувати себе“. Мораль здекласованих інтелігентів або „оскажених дрібних буржуа“. З цієї „наплювательствакої точки погляду“ виходить (за Мартином), ніби „проститутка, котра заробляє собі на хліб тілом, стільки ж достойна поваги, як і поет, що друкує свої твори по рублю за слово“ (стор. 77). Проституція — суспільне зло, породжене класовим гнітом та визиском, а Мартин визнає це зло за таку само „достойну поваги“ працю, як і інша суспільна праця. Праця, виробництво, ніколи не зникне (за соціалізму не буде лише класового визиску, а праця — матеріальна й ідеологічна, розуміється, залишиться), а проституцію буде усунуто, знищено. Винниченкові герої цього не розуміють.

До оцієї плутаної „філософії“ Мартинів і Грицьків повертається В. Винниченко ще й ще. Грицьків постулять „аби розум був у гармонії з кров'ю, з нервами, з тілом“, робить він вісню своєї п'єси „Щаблі життя“ (надрукованої 1907 року), де Мирон Антонович формулює його так: „Не оддирай свого розуму від свого серця“ („Щаблі життя“. Твори, том IX, стор. 130), або — „будь чесним з собою“ (там же, стор. 129). Мирон Антонович не викриває класового характеру суспільних болячок, суспільної організації, моралі. Він замість цього говорить взагалі про людей: „Ідіоти люди, щоб піддержувати себе й потомство, наробили релігій, законів, філософій, настроїли государств, тюремів, театрів і церковів“ (там же, стор. 130-131). Хто це: пролетарі, заробітчани, сільська голота, „настроїла“ „государств, тюремів“? І хто оті „ідіоти“? Пригнічені класи не „ідіоти“, бо це не їхня державна машинерія, і в цім розумінні не вони її будували. А поміщики, буржуазія, „настроївши государств і тюрем“, також аж ніяк не були „ідіотами“. Всі ці „релігії, закони, філософії, держави і тюрми“ таки дійсно потрібні їм задля того, „аби піддержувати

себе й потомство", своє класове панування.— У своїй наївній „філософії“ доходить Мирон Антонович до того, що не розрізняє убивства людини людиною на війні, в класовій боротьбі, від убивства сином старої хорої матери. Мовляв, „вішають, стріляють найцінніших для життя... чому ж не вбивати нікчемних, гнилих, непотрібних, шкідливих“. (Там же, стор. 138). — Таку саму помилку щодо того, кого можна убивати, а кого ні, і щодо шукання „нової етики“ взагалі робить і революціонерка Марія Ляшківська в драмі „Гріх“. Вона також, замість говорити про конкретну класову мораль, про класові суспільні явища, говорить загально про „людей“, про позакласову мораль, про якийсь абсолютний „гріх“, або заявляє, що „гріха“ взагалі „немає на світі“.

„Гріха на світі немає ніякого. Розумієш ти? Поїдь на фронт і ти переконаєшся зразу. Там убивають, грабують, насилують, катують. А потім сидять собі, сміються, п'ють, співають, вихваляються. А це великий гріх красти, грабувати, насилувати жінок. Правда?.. Та я сама своїми руками вбила з десять німців і можу хоч зараз убити тобі кого хочеш і ніякого гріха не буду почувати“ („Гріх“, Твори, т. XV, стор. 102).

Коли дійшло до діла, то Марія, кінець-кінцем, відчула, що таки є „гріх“ на світі, що між убивством на фронті і отим „можу хоч зараз убити тобі кого хочеш“ є величезна різниця, — але на цим місці ми хочемо підкреслити у багатьох Винниченкових персонажів атрофію елементарного почуття колективного, класового інтересу, колективної класової правди й „етики“, просто дивну жадобу до абстрагованого й схоластичного ставлення проблеми етики. — Знов про отого таки „реформатора“ й „революціонера“ від етики Мирона Антоновича.

Абстрагування, узагальнення, уникання конкретного ставлення питань, а звідси — порожнеча, безмістовність характеризують всю його „філософію“; він не розуміє, що всяка істина (в тім і етична) — самперед конкретна. Як і Мартин, намагається довести він, що „проститутка є такий же корисний член общества, як і носильщик, банщик, лікар, наймит, поет і філософ“, бо, мовляв, „проституція також задовольняє потреби, як і лікар, носильщик, поет і філософ“ („Щаблі життя“, стор. 150—151) і заходжується організувати профспілку проститутток; все це вважає він за визволення соціалістів від „моралі угнітателів“. Він не розуміє, що всі його заходи в цім напрямі не можуть дати за капіталістичного ладу сподіваних наслідків, що вся його етична революційність є химерна, лише словесна революційність, що його „проблема проституції“ лише затушковує дійсні, великі проблеми класової боротьби, проблеми визволення трудящих.

Цей самий Мирон, з цією самою філософією, також і з сестрою проституткою Марусею виступає і в романі „Чесність з собою“ (1911 р.).*) Як і в п'єсі, намагається Мирон довести, що „праця“ проститутки якісно не відрізняється від іншої, суспільно корисної праці („робітники продають себе так само, як і проститутки“, стор. 95); „проповідує“ організацію проститутток, вільне ходження в публічні доми, вільне кохання та інше, бо цього, мовляв, вимагає „нова мораль“ чесності з собою (а не з колективом, не з класом, розуміється**). „Не

*) Між іншим, „Літературно-Науковий Вісник“, відмовився друкувати роман „Чесність з собою“, а царська цензура skonфіскувала його видання на російській мові.

**) На проблемі сексуальних відносин, і зокрема на проблемі проституції, спиняється В. Винниченко і в романі „Заповіт батьків“ (1913 р.), що про нього ми згадували вище. Роман цей надруковано лише тепер на радянській Україні (вид. „Рух“, 1922 р.)

можна лукавити з собою“, „брехня перед другим може бути виправдана, перед собою ж ніколи“. Мирон у романі плутає так само, як і Мирон у п'єсі. „Всяка мораль установлюється пануючими; робітники ж у пануванні не винуваті, отже, й не їхня мораль сучасна“ („Чесність з собою“. Твори, т. XVI, стор. 95). Отже, починається з того, що ніби всяка „мораль є непотрібна для робітничої класи, а кінчається тим, що ніби непотрібна тільки „сучасна“, себто мораль буржуазії і поміщиків, а робітники повинні мати свою мораль. Що ж то за нова, мовляв, пролетарська мораль? Виявляється—та сама універсальна „чесність з собою“ („тільки з собою нехай чесні будуть“). Приміром, коли вам потрібні гроші, ви можете ограбувати когось (хоч би і зі своїх знайомих), аби вас, як то кажуть, не мучила совість, аби ваша „совість“ дозволяла зробити це.—Роман нуднуватий, бо ні вчинки, ні етика Миронові не вмотивовані. Хоч і виступає Мирон в оточенні лицемірних інтелігентів, розпутних, дрібничкових, здеморалізованих, нездатних поєднати свої етичні погляди зі своїми вчинками, проте, скидається більше на карикатуру, аніж на живу людину. Між іншим, маємо в романі ще натяки й на „релігію соціалізму“, що її викладає соціаліст Сергій, нагадуючи своєю „філософією“ діда Юхима з „Голоти“ (дід Юхим говорить: „Не вірь у бога й виходить, що ти нікаторої разниці з волом або конякою не маєш“, а соціаліст Сергій: — „Людина не може жити без віри. Релігія завжди була відмінною людини від звірини“, отже, треба утворити „релігію соціалізму“—стор. 132). В поглядах Сергія відбито дещо з релігійних шукань Луначарського, дещо з бернштейніянства (важлива не мета боротьби, а сама боротьба, „рух“, бо „в русі—бог“, стор. 133). Проти тягару, примусу обов'язків щодо колективу „воює“ й Зінько з „Великого Молоха“

(1907 р.). У в'язниці сидить партійний товариш Василь; треба визволити його. Найкраще тюрму знає Зінько (бо сидів у ній); отже йому випадає керувати операцією. Але він посварився колись з Василем і ненавидить його: тому й не хоче йти визволяти. Коли б Винниченкові не треба було ставити складних проблем, товариші Василеві просто звільнили б Зінька від неприємного для нього „обов'язку“, якось обійшлись би саме у цьому випадку і без нього (кінець-кінцем, вони і роблять щось подібне: „визнають, що, відмовившись, Зінько не зробив злочину“); але Винниченкові треба було ще раз поставити ту саму проблему, що він ставив її вже кілька разів, і він примушує Зінька і товаришів його довгий час „мучитись“ над нею. Класова солідарність, інтереси робітничої класи, соціалізму, партії—для Зінька лише „молох“, якому, мовляв, треба приносити в жертву своє „я“, і він не хоче приносити цієї жертви. („Великий Молох“. Твори, т. X, стор. 14). Він обстоює ту саму „наплювательську мораль“ „чесности з собою“ й „гармонічності“ здекласованого інтелігента, як і ті „філософи“, що ми на них вже спинились:

— „Плювають мені на те, що хтось, хоч би це була сама людськість, чело́вечество, вважали це ненормальним. Коли я сам з собою в гармонії, коли і воля, і розум, і серце—всі разом штовхають, тягнуть мене кудись, і те, що я зроблю, одобряють всі три, тоді я роблю морально, хоч би я і вбив чоловіка“ (там же, стор. 14).

Отже, перед нами хороблива теорія егоцентризму і знову абстрактні міркування, штучні ситуації, втрата якогобудь класового ґрунту під ногами, і для буржуа, і для робітника у героїв Винниченкових одна мораль: „аби розум не розходився ні з серцем, ні з волею“. Себто, знову підкреслюємо,

маємо справу власне не з новою суспільною мораллю (не про зміст бо отого „розуму“ йде мова), а всього лише (в ліпшій випадку) про погодження наявної класової та групової етики (отих, мовляв, обов'язків) зі свідомістю, інтересами кожного окремого індивідууму. Такі здекласовані інтелігенти були й є, але їхня „філософія“ остільки убога, примітивна й суспільно непридатна, що може притягати до себе увагу лише як явище суспільно-патологічне.

Кривенко з „Memento“ (1909 р.) бачить „наси́льство“ над собою в тому, що дівчина Анто́нина має від нього дитину і не дає йому вбити її (мотив у Кривенка: — „не хочу мати дитини дегенерата“. „Memento“. Твори, т. X, стор. 153). Хлопча вродилось здорове, але Кривенко таки забиває його (простує у вікні на холодному повітрі). В. Винниченко ніби хоче поставити велику проблему, а виходить хоробливе копісування у хворій психології і простісенький злочин з боку Кривенка. Суспільство нашої доби не ставило й не ставить проблеми батьківства в отакій формі і тому ставлення її В. Винниченком є штучне. Але Винниченкове ставлення цього питання дуже характеристичне. Відомо, що, наприклад, колись спартанці забивали кволів новородків; але робили вони це за рішенням громадським, а не батьковим чи материним; це була „етика“ кляси. В. Винниченкові ж ходить тут не про класову етику, а особисту примху „героя“ (бо герої його навіть з матір'ю дитини не рахуються; задля них бо існує лише їхнє хоре „я“).

Так само хоче забити свою дитину й адвокат Михайлюк (в романі „Записки Кирпатого Мефістофеля“), бо коханка його вродила її без згоди його, Михайлюка.

Винниченкові герої багацько роблять і „філософствують“ „під Нічше“. Набридли мораль „чесности

з собою“ й постулять „сильної людини“ вони перейняли не від кого іншого, як від Нічше. За Нічше той, хто робить так, як велить його розум, тіло, його „само“, хоч би це в коріні йшло проти „моралі рабів“, той не грішить, той іде, мовляв, слідами мудрої матері природи, яка хоче витворити особливу породу сильних людей, так званих „надлюдей“. „Я не можу визнати за велику людину, — говорить Нічше — у котрій немає чесности з собою; лицемірство перед собою викликає в мене огиду“. Винниченкові герої навіть аргументацію, обґрунтовування принципу „чесности з собою“ почасти беруть у Нічше. Всі так звані „злі вчинки“ людини, каже Нічше, виникають з інстинкта самоохорони, чи, інакше кажучи, мають на меті нести задоволення і уникнути страждання індивідуума; а коли ж мають вони таку мету, то вони не є злі вчинки. Придивляючись до аргументації Мирона, Кривенка і інших персонажів Винниченкових, бачимо, що вони виходять з аналогічних міркувань, інколи, „затикаючи за пояс“ навіть і самого Нічше. Так, наприклад, у Нічше читаємо отаке: „Коли лишити осторонь те, чого вимагає релігія, тоді можна дозволити собі запитати: чому для старої людини, котра почуває вже свою неміч, мусить бути достойним кволіти і терпіти своє довге вмирання, аніж цілком свідомо заподіяти собі смерть. Самогубство в такому разі було б цілком натуральним вчинком, який сам напрохується і котрий, як перемага розуму, мусив би викликати пошану у нас до себе“ („Menschliches - Allzumenschliches“, § 80). Мирон і Кривенко йдуть далі від Нічше і зі спокійним сумлінням визнають за моральне, допустиме, етичне „проливати кров по совісті“ — кров не класового ворога, не на війні, а близьких людей (матері, дитини). — Вищий ступінь моральности, це та — каже Нічше, — на якій „людина чинить на основі

власної оцінки річей і людей" (там же, § 94). Герої Винниченка претендують на оцю „вищу моральність". — Вульгаризуючи терію Дарвіна, Нічше витворив свою теорію „надлюдини", теорію „аристократів". „Життя, каже він, по самій своїй суті, є присвоєвання собі чужого, опановання тим, що нам не належить і що слабше нас, утиск, пригнічення без жалю... насильство, здирство... воно й мусить бути таким" („По ту сторону доброго й злого" § 259). Нічше раз-у-раз вказує на те, що сильний перемагає слабшого, і навчає, що так і мусить бути. „Смерть кволімо!" — один з його афоризмів. В пристосуванню до реальних класових відносин це значило: смерть безробітним пролетарям, міській і сільській голоті, що не знаходила праці на фабриках і заводах та в поміщицьких і куркульських маєтках; смерть колоніальним народам — черношкірам, жовтошкірим і червоношкірим. Не розуміючи оцього класового, ультра буржуазного змісту моралі Нічше, герої Винниченкові й собі смішно вигукують: „Смерть кволім!" (Мирон, Кривенко, Мартин). Впливи перекрученого ніщеніянства і пристосованого до „базарного" світогляду буржуазії дарвінізму особливо яскраво відбилися у п'есі „Базар" (1910 р.), де Цінність Маркович отак формулює свою філософію: „Життя, любчику, базар. Хочеш бути багатим? Виходить з товарами, торгуйся, обмінюй, рости, сам давай і у других бери" („Базар". Твори, т. XI, стор. 121). Не класова боротьба, а базар, де котрується індивідуальні, особисті цінності: врода, краса, сила, розум. При чому така „цінність", як краса, має задля Винниченкових героїв руйнівське значіння. Краса Марусі переплутує всі партійні розрахунки. Сама Маруся каже: „Моя краса зробила те, що я не можу бути вільною... Я не вірю людям через неї. Що б я не сказала, що б я не зробила, я ніколи не знаю, чи так, чи не так,

бо завжди для всіх це гарно. А гарно через те, що я сама гарна" (там же, стор. 123). Отож виходить, ніби біологічні моменти, краса, сила тощо мають, кінєць-кінєць, гору над моментами соціальними. — „І краса, і розум, і травка, і книжка, і дерево... все цінність", — каже Цінність Маркович, змішуючи до одної купи „цінності" суспільні й біологічні. Леонід і Маруся з ним не погоджуються. Леонід клянеться, що любить Марусю не лише за фізичну красу її. „Покинь ти свою красу! — каже він Марусі. — Не всі звірі, є вище краси твоєї. І я люблю в тобі те, що вище краси, вище цього звірячого". (Стор. 161). Але, кінєць-кінєць, бере гору філософія Цінність Марковича. Коли Маруся, щоб звільнитись від пут краси, обезображує себе, Леонід тікає від неї: „звір", біологія перемагає. Це той самий мотив, що і в оповіданні „Ланцюг" (1907 р.), що про нього ми вже говорили.

В п'есі „Закон" (1913 р.) В. Винниченко знову ставить у хоробливо-викривленому освітленні проблему батьківства й материнства, проблему „закона природи", проблеми влади над людиною біологічних інстинктів, що під їхнім впливом людина (все той же інтелігент) робиться „голим, первісним звірем" і безсило б'ється „у вихорі темних, страшних, нелюдських сил" („Закон". Твори, т. XV, стор. 252).

Всі оці герої Винниченкові, всі оті „філософи" — інтелігенти, що на них ми спинались вище, не розуміють тієї простої істини, що мораль, етика є витвір суспільних людських взаємин, що в основ етики лежать причини соціальні, класові, а не біологічні, тваринні, і що немов би „надкласова" етика Нічшого справді є ультра-класова, ультра-буржуазна. Вони не розуміють, що там, де є лише тваринні, біологічні мотиви, стимули, інстинкти, а немає громади, колектива, суспільства, там немає і не може бути жадної етики, що етика постає там, де є

колектив, суспільність. Вони не розуміють того, що етика регулює і мусить регулювати людські взаємини також і в царині сексуальних відносин, підпорядковуючи біологічні моменти моментам соціальним. Майже всі названі вище герої і персонажі Винниченкові виходять (одверто чи замасковано) з тієї хибної думки, ніби в основі етики лежать моменти біологічні, тваринні. Коли б вони були послідовні, вони мусили б просто заявити, що вони проти етики взагалі, за вільне виявлення біологічних інстинктів, себто проти будьякої суспільної організації. Та вони цього не кажуть і то з дуже простої причини: навіть і вони розуміють, що без суспільної організації не зможе існувати людство, не зможуть існувати й сами оті „герої“, „філософи“.

Важке вражіння залишається від числених творів Винниченкових, де він відбиває занепадницьтво й піддається йому. Струни „непорозуміння“, що про них ми згадували вище, перевищують в цих творах всі інші струни. Тут яскраво виступає неспроможність В. Винниченка опанувати „матеріалом“ творчості, стати над деморалізованою, приголомшеною від реакції інтелігенцією,—неспроможність дати правдиве розуміння всіх отих проблем моралі й філософії, що їх ставили хорі чи збиті на манівці життя люди. Стати вище не в тому розумінню, щоб поминути ці явища у своїй творчості. Ні! Відбити в художніх творах життя, побут, психологію та ідеологію інтелігенції за доби реакції—річ потрібна та інтересна. Але відбити по-мистецькі, перепустивши їх через призму пролетарської свідомості, не замазуючи болячок. Тимчасом від творів Винниченкових цієї ділянки — замість ясного, чіткого уявлення про деморалізовану інтелігенцію, яко хоробливе суспільне явище, залишається „непорозуміння“, нечитке, плутане вражіння, що замасковує правдиве, суспільно-класове ество відбитих у творах явищ.

Віддавши інтелігенції перебільшену увагу, водночас змалював В. Винниченко її, кінець-кінцем, в „кривому дзеркалі“, однобоко, бо за своїми карикатурними „велетнями нової моралі“, не дав ні одного більшого твору про дійсних велетнів духу, які були й працювали серед робітничо-селянської інтелігенції навіть і в часи найглухішої, найлютішої реакції. Знаменним є і те, що, давши так багацько уваги порівняльно дрібному, не помітив він, не побачив справді великого, не дав образу життя, побуту і змагань індустріального, міського пролетаріату. Пролетаріат міський виступає у творах В. Винниченка лише в загальних рисах; спинається він на ньому лише побіжно, немов на фоні для чогось іншого. Побіжно говорить він про шахтарів Донеччини в оповіданні „Босяк“ (Твори, т. VI); так само побіжно про залізничників в оповіданні „Зіна“ (Твори, т. III) та в п'єсі „Дочка жандарма“ (Твори, т. XIII); виводить як дієвих осіб робітників у кількох інших своїх п'єсах, але все лише побіжно, лише в зв'язку з ситуаціями і питаннями, що виростають на ґрунті швидше інтелігентського, ніж робітничого життя.

Як ми вже зазначали, робітничу тематику обійшов не тільки В. Винниченко, а й інші письменники українські. Ця „неуважність“ української літератури до робітничої класи не виправлена й досі. Послухайте, що пише з приводу цього С. Щупак року 1928-го:

„Чи припустимо, щоб і досі ще робітництво з усіма тими велетенськими процесами, які відбуваються в ньому, так мало відбивалось в українській літературі? Всі ми хочемо, щоб український пролетаріат був активним учасником українського культурного процесу. Але ж пролетаріат хоче мати свого письменника. Не можна ж вічно писати про громадську війну, вважаючи це за найкращий доказ революційності... Коли вже фігурує де-не-де

робітник у літературі, то в ролі „героя“, відповідального керівника, а коли, в кращому разі, показують робітничий колектив, то неодмінно в плані політичної чи господарської роботи. Коли малюють неппана, то не шкодують фарб, щоб якнайяскравіше подати його побут; коли ж беруться до робітників, то вони дуже рідко, а то й ніколи не виступають, як живі індивіди з своїм побутом, особистим життям та інтересами. Взагалі — робітничий побут у справжньому розумінні цього слова майже відсутній у нашій українській літературі^{*)}.

Нагадали тут С. Щупака для того, щоб підкреслити загальний суспільний характер цього явища, мало залежний від індивідуальної вдачі письменника, втім і В. Винниченка. Коли В. Винниченко не виправив цієї „хиби“ українського письменства, то це лише доказ того, що за всієї своєї талановитості не спромігся він стати вище над суспільне оточення, що обумовило його творчість.

Занепадницька смуга у Винниченковій творчості характеристична ще й тим, що революція 1905 року, ота велика класова борня в бувшій царській імперії, яка луною дужою одгукнулась на Заході і Сході, що її передчуттям перейнято перші твори Винниченкові, не відбилась в цей час чимсь більшим у його творчості, вартим пера великого письменника. Малюнок перших днів революції дає В. Винниченко в оповіданні „Радість“ (Твори, т. VI), нераз оповідає про боротьбу поміщиків проти селян (ми спинались вже вище на цих творах); про погроми євреїв та інтелігенції після „подарування“ царем конституції каже він в п'єсі „Дизгармонія“ (Твори, том IX); про події підчас революції згадує в п'єсі „Шаблі життя“ (Твори, т. IX) та інших творах. Але, підкреслюємо, каже про все це лише

*) С. Щупак. Питання літерат. Стор. 127-128. Вид. ДВУ. 1928

побіжно, загально, так, ніби не відчув він зовсім пульсу історії, не зумів заглянути гострим оком в глибину тієї класової борні і класових великих проблем.

Революційні події цікавлять Винниченка здебільшого лише як тло задля ставлення проблеми буржуазно-демократичного визволення „людської індивідуальності“, проблеми тієї, мовляв, нової моралі, нових форм сексуальних відносин тощо.

Скупивши увагу на житті інтелігенції, на проблемах, що вона змагалась їх розв'язати, В. Винниченко творами своїми часто не стільки допомагав робітничо-селянській молоді зрозуміти правдивий суспільний зміст тих проблем, скільки заплутував питання і гальмував розвиток класової свідомості тієї молоді.

Та поза всім цим „занепадницька“ творчість оця Винниченкова об'єктивно мала і позитивне, поступове історичне значіння. Обстоюючи, нехай невдало, ідею буржуазного визволення людської індивідуальності, герої і персонажі Винниченкові немислосердно розбивали, трошили застарілі форми суспільної свідомості; застарілу народницьку ідеологію; застарілий і невиразний, і швидче шкідливий, як корисний, гуманізм старої української інтелігенції. З такого погляду вбивство Мироном своєї старої матері (аби „сама даремно не страждала й молодь, дітей не виснажувала“) набирає немов би символічного значіння. Як матір рідна, багатьом мила була, дорогі оті старі погляди, звички, оті ідеї про „святий народ“ про „хлібороба-праведника“, про „обов'язок“ служити йому й таке інше, але вони вже пережили себе, вони виступали, як реакційна, шкідлива сила, в'яжучи парості нового життя. Вбивалась в колодочки дрібна і середня буржуазія українська, виростала нова інтелігенція; розшаровувалось село; зростала робітнича класа: соціальне життя грало кольорами веселки, спалахувало блискавкою класових

суперечностей, греміло громом класових боїв. Де ж тут було задовольнити ці нові потреби нового життя старій бабуні — старій свідомості? старій ідеології? І Мирони йдуть на „святотатство“: на „вбивство матері“. Нове життя вимагало нових людей; нові люди потрібні були і для української буржуазії (прокидалась бо вона до завзятої конкуренції проти руської, польської, єврейської і навіть державно-національної ідеєю захопилась), і для української сільської голоди, і для молодого українського пролетаріату. Нові — сильні, суцільні, активні, не слиняві, нехай — на випадок потреби — навіть жорстокі. В. Винниченко відчув оцей „попит життя“ і відбив його (як умів) у своїй творчості.

Правда, як то ми вже з'ясували, відбив невдало: герої його виступають швидше як карикатура на правдивих нових людей, вони більше мрійники, люди хворі на якусь манію, аніж дійсно нові люди, дійсно сильні, суцільні, гармонійні. Але факт залишається фактом — Винниченко намагався відбити у своїх творах „попит“ життя за новими людьми, і хоч не створив сам жадного принадного, глибокого образу, образу сильної людини; хоч і хибив, але все же дав дещо й позитивне, саме — знеохочував читача до слинявих, замріяних інтелігентів, з їхньою нудною і „жалібною“ любов'ю до „меншого брата“. Крім того, В. Винниченко переконуюче показав, що українська інтелігенція не є „ангелом-хранителем“ з народницької божниці, романтичним борцем за „долю народу“ і „мученицею“; що інтелігенти такі ж живі „матеріальні“ люди, як і всі інші — буржуазія, поміщики, пролетаріат і що, в залежності від класової принадності й ступня класової свідомості, вони посідають те чи інше місце в суспільнім житті і в класовій боротьбі. Правда, це, як на наші дні, загально відома істина. Але був ас, коли вона правила за новину.

V. На шляхах до ширшої суспільно-мистецької обсервації.

Перейдений В. Винниченком шлях літературної творчості важко поділити на певні, цілком завершені, різко один від одного одмежовані періоди чи фази. Важко так з погляду ідеологічного, як і формально-мистецького. Не раз, майже в один і той самий час, давав він і твори високої ідеологічної та формально-мистецької якості і твори зовсім низької якості. Але все ж можна, хоч в якійсь мірі й умовно, поділити творчість Винниченкову на три періоди. Перший — можна сказати юнацький — перед революцією 1905 року і в роки революції. Це захоплення селянсько-заробітчанською та революційно-інтелігентською тематикою; малюнки класової боротьби між сільським пролетаріатом і куркулями та поміщиками; спроби дати образи буржуазного побуту. Щодо мистецького оформлення — то це переважно невеликі оповідання. Другий період — це доба чорної реакції в Росії і на Україні після погрому революції, приблизно 1907—1910 р. В. Винниченко чи не всю свою мистецьку увагу віддає в цей час зображенню занепадницьких настроїв і побуту інтелігенції, піддаючись і сам занепадницьким, реакційним впливам. Як ми вже зазначили вище, він ставить в цей час різні, здебільшого абстрактні, проблеми, наполягає на сексуальне питання. В оформленню матеріалу Винниченко вже не задовольняється

оповіданням і широко вживає драматичної форми. Цей другий період здав свої домінантні позиції третьому — періодові ширшої суспільної обсервації і великої літературної форми — романові, періодові, що почався десь року 1911—1912 і тягнеться, зі значними перервами в творчості та ідеологічними хитаннями, й досі.

Хоч і як далеко зайшов був Винниченко у хоробливому копирсанню в різних „проблемах“, проте новий дужий подих життя після чорної реакції помітно оздоровив його свідомість і роздмухав припалі було порохом занепадництва жарини мистецького талану.

Відомо бо, що почавши з 1911-1912 року, розвивається на Україні і в Росії чад реакції; оживає робітничий рух; народжується воля до боротьби. В літературі російській починається боротьба проти символізму й змінюється реалізм. Проти романтиків, занепадників і символістів пішли походом реалісти і футуристи. М. Горький все більше визволяється від романтизму; Л. Андреев починає писати (перед імперіялістичною війною) реалістичні драми. Арцибашев, Серафимович, Чириков, Гусев-Оренбурзький, Вересаєв, Бунін, Купрін, Шмелев, Зам'ятин, А. Толстой, Сергеев-Ценський, Зайцев ведуть боротьбу проти символізму. І Винниченко, хоч і не хапаючись, захоплюється новими настроями. Він починає бачити не лише хорих людей, але й тих що видужують, і навіть зовсім здорових. Він ніби починає розрізняти правдивого, політичного чи морального реформатора-революціонера від Дон-Кихота, маніяка, неврастеника. За отаку поворотну віху у літературній творчості В. Винниченка можна вважати роман його „Рівновага“ (1913 р.). Перед нами (у цьому романі) майстерно написана широка картина тяжкого життя вигнаних реакцією з України й Росії політичних емігрантів, що без

грошей і заробітку терплять фізично й морально, бабраються в болоті дрібних і більших (але все брудних) непорозумінь, сварок і бешкетів. Вражіння від багатьох отих есерів, есдеків, більшовиків, анархістів, письменників, критиків, художників надзвичайно тяжке, прикре. Але це живі люди: гарні і паскудні, але живі. І краді з них, це вже не жалюгідні претензійні „герої“, „реформатори“, не карикатурні „творці нової етики“, а звичайнісінькі люди, що їх придушили історичні події; люди, що можуть загинути під тією вагою (від голоду й холоду і моральних страждань), а можуть і видужати і знову стати до здорової суспільно-корисної праці, до боротьби. Вони (як і оті Мирони, Мартини, Сергії, Грицьки, Зіньки) плутають, але плутають вже як звичайні, живі люди, не намагаючись надати своїм думкам, своїм переконанням значіння „нової філософії“, нової моралі. Навіть більше, вони сами помічають що плутають, що розкладаються й гинуть і хто активніше, а хто пасивніше — змагаються до того, аби вирватись з отих жахливих умов життя на широкій шлях, на свіже повітря.

Поміж центральними фігурами роману — соціалісти емігранти Таня, Хома, Мері, Феня. — З любов'ю подає В. Винниченко образ дівчини Тані („дочки багатой поміщиці, яка має триста десятин в Харківщині“), щирої революціонерки, що хоч і мало розуміє на науковій теорії соціалізму, але всю себе віддає на службу трудящим; що шукає (як глузливо зауважує цинік Адольф) „есенцію морального життя“; що „хоче в буржуазній суспільності жити, як соціалістка“, будувати соціалістичні острови в буржуазному морі й шукає людей чесних і правдивих; що на еміграції не піддається розкладовим впливам, живши життям простої робітниці. Нападаючи на лицемірство деяких соціалістів-слизняків, що немов би борються проти церкви, релігії та

похваляють вільне родинне пожиття і в той же час вінчаються в церкві, христять дітей; що „по вуха сидять в буржуазнім болоті чеснот і гордо оголошують: ми соціалісти“, Таня висовує такі вимоги щодо правдивих соціалістів:

„Справжній соціаліст мусить бути соціалістом не тільки тому, що він пише статті про буржуазну політику і соціалізм. Ні, живи, як соціаліст! Так! Люби, як соціаліст, діти роди, як соціаліст, а не як той самий буржуа, якого ти в статтях розпинаєш („Рівновага“. Твори, т. XVII, стор. 70).

Маємо хоч дещо й романтичне, але здорове змагання здорової людини застосувати в житті соціалістичні постулати; змагання, що його багатством з-поміж нас бракує й досі, навіть в радянських обставинах. І оте жагуче Танине: „Іноді здається, всю душу маленькими шматочками або всю відразу — все одно — віддала б, щоб хоч трохи допомогти комубудь“ (стор. 134), оте шукання „подвигів“ (в той час як, здавалось, сильніші товариші, сидять по шию в болоті), — справляє не-абияке вражіння. Хома, син селянина кулака, соціаліст, людина жилага, химерна й черствувата, кінець-кінцем, віддає великі гроші (спадщину від батька, що його вбили мужики) на партійні потреби і залишається, як і був, людиною чесною, симпатичною. Мері, соціалістка, хоч, доживаючи „останній рік“ (хвора на сухоти), і викидає різні „штуки“ (приміром, запрошує до себе з вулиці незнайомого мужчину й пропонує роздягатись: мовляв: „Я не проститутка — віддамся без грошей“), хоч і дотримується (замість соціалістичної) своєї власної, енергетично-природничої теорії „рівноваги“ („Все дурниці — і революції наші, і соціалізм, і моралі, і мужчини, любови, сухоти і смерть. Все це — тільки незначні коливання життя.. Пусті балачки про поступ. Поступу немає — є рух і рівновага... Все

поривається до рівноваги... Все тільки рух світової енергії, якої одпущено для рівноваги ось стільки на страждання, а ось стільки на радощі“ — там же, стор. 82 — 84), теорії, що не витримує жадної критики, — проте, визволяється з болота емігрантщини.

Всі вони, і Хома, і Таня, і Феня, і Мері повертаються на Україну, в Росію, на нелегальну роботу. Неврастеник Шура, що з соціал-демократа перетворився на містика і сатаниста, накладає на себе руки. На еміграції ради спокійного життя залишаються лише суспільні покидьки: здеморалізовані Адольфи та Аркадії, бувші соціалісти, як от „падлюка“ Гломбінський, розпутні Аннети та Стамескіни, загнивші Косоротові й Гриневичі — соціалісти, що заходились творити „нову релігію“

Здорові елементи соціалістичної еміграції повертаються назад, в Росію і на Україну, як вістуні і учасники нової боротьби, нових класових боїв. А разом з ними і В. Винниченко намагається звільнитись від отруйних впливів реакції, емігрантщини, занепадницької буржуазної філософії й широко глянути новими очима на суспільне життя на Україні, і зокрема на життя соціалістичної інтелігенції.

Одно за одним розгортає він широкі полотнища суспільного життя на Україні перед імперіалістичною війною 1914—1918 р. Один за одним з'являються Винниченкові романи — „По-свій“ (1915 р.), „Хочу“ (1916 р.), „Божки“ (1916 р.), „Записки Кирпатого Мефістофеля“ (1916-1917 р.). В. Винниченко починає інтересуватись і руський читач. Руською мовою виходять його романи — „Рівновага“ („На весах жизни“ книг. „Земля“, збірн. IX, м. 1912), „Чесність з собою“ („Честность с собой“, книговидавництво „Земля“, V збірник, м. 1911), „Божки“ („Божки“ роман в 2 частих. М. 1916).

В. Винниченко намагається подати в плястичних образах цілокупне життя українського міста в складних класових і національних внутрішніх його взаєминах. Ми вже говорили про яскраві малюнки буржуазного побуту, що їх дав В. Винниченко в романах „По-свій“ та „Божки“, про не менш яскраві образи рознузданого, хижого українського і руського буржуазного націоналізму на передодні революції 1917 р. Ми звертали увагу на високо майстерне зображення тупуватої, егоїстичної, бруднуватої у своїм побуті буржуазної інтелігенції в названих романах, і особливо в романі „Кирпатий Мефістофель“. В. Винниченко доходить високої мистецької техніки і водночас випростовується ідеологічно, повніше опановує матеріалом своєї творчості, доходить все до чіткішого сприймання комплексних суспільних явищ. Він намагається провести читку межу між реакційними, назадняцькими, розкладовими елементами суспільного життя й елементами здоровими, творчими, поступовими.

Як ми вже зазначили, нове починає бачити В. Винниченко і в житті соціалістичної інтелігенції, і не тільки бачити, але й дещо по новому сприймати те життя.

Правда, він і тепер не знаходить, не добачає правдивих соціалістів, людей твердих і ясних переконань і сильної волі. Але його герої тепер вже не схематичні манекени, а здебільшого живі, плястично змальовані люди. Ось перед нами соціал-демократ Юрій Микульський (варіяція Шурки неврастеника з „Рівноваги“) — неврастеник, морфініст, що спочатку хоче віддати свою спадщину від батька поміщика на партію, а кінчає несподіваним висновком, що робітники, заробітчани, сільська голота — „чужі, глибоко чужі“ йому люди, „нешасні, понижені, ограбовані, але все ж таки неприпустимо чужі люди“ („Божки“ Вид. „Дзвону“, стор. 272),

відмовляється від соціалістичної роботи, від наміру дати свою спадщину партії й погоджується, на решті, на всі ті заходи, що їх пропонує брат його Анатолій задля урятування „дворянського роду й родини Микульських“ (там же, стор. 278). От соціалістка Ріта (варіяція Тані з „Рівноваги“), що „хоче бути соціалісткою всім життям своїм“, що обурюється з лицемірства товаришів-соціалістів, з розходження між їхнім словом і ділом, переконанням і щоденним життям, що домагається аби товариші по партії „були соціалісти кругом, з ніг до голови“, щоб „ніякий вчинок їхній не був у протиріччі з їхнім соціальним світоглядом“ („Божки“, стор. 112—114).

Замість отчайдужних Миронів і Мартинів, виступають перед нами мрійники, романтики, утопісти, швидче якісь „блаженні“ люди, що шукають „святої правди“, аніж соціалісти. Одного такого „блаженного“ робить В. Винниченко центральною фігурою свого великого роману „По-свій“—„Божки“. Перед нами поет Вадим Стельмашенко, людина великого й чистого серця, але з надламаною психікою, зовсім несвідома тих великих історичних завдань, які стоять перед робітничою класою, і тих історичних шляхів, якими людство йде і може дійти до нової „правди“, нової етики. Бувши на засланні (як соціаліст), він через оту свою надзвичайну чутливість до „обійдених життям“, через не зовсім звичайне бажання „ощасливити“ некрасиву дівчину, партійну товаришку (що її обходили мужчини), робить її вагітною, але не доводить до кінця своєї „шляхетности“: не хоче мати від неї дитини і одружитись з нею. Дівчина, кінець-кінцем, накладає на себе руки, а партійні товариші оголошують йому бойкот за „неморальний вчинок“. Тяжко вражений пережитим, заглиблюється Вадим в філософічно-моральні питання. Біль від не цілком оправданої образи (бойкоту) хоче він потушити тим, що

намагається стати вище від товаришів, вище їхньої моралі. Проти страждань, проти зла хоче він боротись досягненням абсолютної пасивності, абсолютним нереагуванням на образи, доведенням своєї етичної свідомості до стану якоїсь нірвани, „повної безчулості“. Він зосереджується на думці, що людину гнітить лицемірна мораль, оті різні „божки“, зокрема почуття правдивості. І Вадим знімає війну проти „мертвих божків з одбитими носами“, проти старої етики; він хоче вимести з душі своєї „все сміття після божків“. А досягти цього хоче „повною безчулістю“. „Сила моралі в тих почуваннях, які стоять під її впливом“, отож треба довести до нірвани, до безчулості оті почування“ („По-свій“. Твори, т. XVIII, стор. 158—161, 164). Та воюючи проти старої моралі, проти „божків з одбитими носами“, Вадим стає на шлях боротьби взагалі проти якоїбудь моралі, він змагається до „дійсного іморалізму“, до того, щоб „взагалі ніяких божків не признавати“ (там же, стор. 166). „Любити людськість“—що це, хіба не божок? „Божок“, і Вадим знімає боротьбу і проти цього „божка“. Обурення проти гидотного насильства власника будинку над калікою кватиркою: хіба це не „божок справедливості“? Авжеж що „божок“, і Вадим хоче і його „вимести зі своєї душі“. („Божки“. Твори, вид. „Дзвону“, том VIII, стор. 6-7). Всіх цих „божків“ хоче вимести він зі своєї душі й натомість поставити „єдине певне й тверде в людині—інстинкти“. Але, кінець-кінцем, заплутується Вадим у своїй теорії „нової етики“ („Божки“, стор. 191). „Твої божки—тільки брехня,—каже він своєму братові,—а суть те, чим ти живеш, оте, ради чого ти зраджуєш божкам, ота твоя любов до батька, матері, до Антошки, оті самі інстинкти, які ти опльовуєш“ (Там же, стор. 193). Отже, Вадим говорить тут власне не про природні, біологічні інстинкти (самоохорони,

голоду, розмноження), а про щось інше, про те, „чим людина живе“, про любов не лише до батька й матері, але й до товариша „Антошки“, себто про „інстинкти соціальні“, класові, себто про нову соціалістичну мораль. І всі оті його „страшні“ теорії про „повну безчулість“, про відкидання всякої моралі взагалі—розлітаються в черепки від першого ж дотику життя. Але й тоді, коли відкинемо ці „страхи“, „абсолютний іморалізм“ і станемо на тій думці, що Вадим, власне, веде боротьбу тільки і саме проти старої, фальшивої, буржуазної моралі, то й тоді його теорія „інстинктів“ явно ні до чого не придатна, так само, як і теорія „повної безчулості“. Проти буржуазної моралі треба боротись не пасивно, не „безчулістю“, не „інстинктивно“, а навпаки—свідомо, активно, суспільно і організовано.

Поруч „блаженного“ поета Вадима стоїть соціаліст-утопіст Петро Сосненко і поет Халепа з роману „Хочу“. Вийшовши з в'язниці, тяжко хорий на сухоти, соціаліст Петро Сосненко захоплюється думкою про визволення праці. Дати людству визволену, свободну, творчу, радісну працю,—і велику проблему „зробити життя життям, а не рабством“ буде розв'язано. Але як досягти цього? На техніку, тайлоризм, класову боротьбу, політику, „наплювать“. Для цього є інший, „надійніший“ шлях.

„Я, значить,—каже Петро,—організую таке підприємство, яке показало б, що вільна праця, особиста ініціатива, воля, свідомість і любов до своєї роботи далеко продуктивніші за працю залежну й машинізовану. І покажу, неодмінно покажу! Це ж так ясно: ось тобі одна фабрика, де робітники виконують роботу з примусу, не цікавлячись нею, ненавидячи її, не турбуючись про результати. І ось друга, де кожний бере участь, як заінтересований

член підприємства, а через те вкладає в роботу волю, свідомість, старання. А що, крім того, в моєму підприємстві не буде одноманітності й надмірної довгої роботи, а надто роди роботи вибиратимуться самими робітниками, то ви побачите, що з цього вийде! Це грандіозніший плян!.. Уяви собі: ми утворюємо цілий город наших фабрик, заводів, майстерень. Будуть різні галузі праці. Робочий день кожної галузі чотири години. Кожний може працювати в двох галузях, щоб міняти рід праці. Робочий день — вісім годин. Ми матимемо своїх інженерів, учених, дослідувачів. Приймаються тільки ті люди, які згоджуються з нашими цілями: себто всі прибутки частиною йдуть на поширення підприємства, частиною на поліпшення життя кожного учасника. І основний принцип: заробіток не менше, ніж в інших, приватних підприємствах. Але це не комуна, ні, це пробна фабрика, майстерня, це наочне представлення могутності творчої праці. Розумієш? Спочатку, звичайно, ми почнемо з маленького. Ми добудемо грошей і зорганізуємо одну-дві фабрики або майстерні. Я гадаю спочатку використати здатність нашого народу до художніх робіт“ („Хочу“, Твори, вид. „Дзвону“, том XI, стор. 101-102).

Петро Сосненко умирає, але його утопія захоплює поета Халепу і той на передодні світової імперіалістичної війни 1914-1918 р. лагодиться здійснювати, переводити в життя утопійний план Сосненка. Отак, майже, через сто років після великих французьких і англійських утопійних соціалістів, наївно захоплюються здрібненими утопійними ідеями Винниченкові герої, захоплюються на передодні великої пролетарської революції. Факт надзвичайно знаменний так задля характеристики

суспільної свідомості частини дрібнобуржуазної української інтелігенції, її малої обізнаності з науковим соціалізмом, як і для В. Винниченка, що на передодні пролетарської революції не відшукав серед української інтелігенції (нехай хоч і яка була вона убога) більш інтересних, більш дозрілих елементів. Або хижакі Михайлюки і мерзотники Водосвятські, або невиразні Нечипоренки (з „Записок Кирпатого Мефістофеля“), Савчуки, що, будучи соціал-демократами, відкидають принцип боротьби і хочуть перемогти суспільне зло „любовю“ „(По-свій“, стор. 21), „блаженні“ Вадими й химерні мрійні Сосненки та Халепи. Тих, що разом з робітниками й селянами пізніше гнали буржуазію й поміщиків і довершували небувалий у світі соціальний переворот, що будували Союз Радянських Соціалістичних Республік Винниченко не помітив.

Буржуазно-демократична, національно-визвольна революція на Україні 1917 року, а пізніше — робіничо-селянська, пролетарська революція відтягли на довгий час Винниченка від письменницької праці.

Захоплений політичною боротьбою, не дає він більшого літературного твору аж до 1922 — 1925 р., коли викінчив свій новий великий роман „Сонячна Машина“.

Кілька фактів біографічного характеру. Ми вже говорили, що чорна реакція після революції 1905 р. примусила В. Винниченка року 1907 емігрувати за кордон, звідки він лише потай наїздив на Україну. Війна 1914 року захопила його на Україні; нелегально жив він то на Україні то в Москві аж до революції 1917 року. 1917 року бере він діяльну участь в буржуазно-демократичній, національній революції на Україні, що кінець-кінцем перетворилась на контр-революційний рух. Він керівник Української Соціал.-Демократичної Партії — власне її

правого крила. Він активний співробітник М. Грушевського, провідник його національно-демократичної політики за часів Української Центральної Ради. Як і всі меншовики та соціалісти-революціонери (праві), відкидає він можливість пролетарської революції й завзято працює над утворенням Української Народньої Республіки, будучи Головою Уряду Центральної Ради. Коли відбулась Жовтнева революція в Росії, доводить він, як голова Уряду УНР, до війни між Україною й Росією. Підчас гетьманщини веде він переговори з гетьманом, намагаючись демократизувати гетьманський режим. А коли переговори не дали сподіваних наслідків, бере він (разом з С. Петлюрою) участь в повстанні проти гетьмана і як голова Директорії, стає на чолі відновленої УНР. Бувши ворогом пролетарської революції, В. Винниченко і на цей раз доводить УНР до війни проти Радянської Росії та проти Радянського Уряду України. Шукає підтримки від французької та англійської буржуазії і, не знайшовши її, тратить віру в УНР, кидає Директорію, виїжджає на весні 1919 року за кордон. — За кордоном він лівіє, оголошує себе комуністом і року 1920 повертає на Радянську Україну; тут входить він на кілька день до складу Центр. Комітету КП(б)У, обіймає посаду Нар. Комісара Закордонних справ УСРР. Але лише на кілька день. Режим пролетарської диктатури видається йому нестерпним, національна політика (що її провадила Комуністична Партія) — неправильною, і він знову виїжджає за кордон. На початку дуже різко виступає там проти політики Комуністичної Партії (не лише національної); заявляє, ніби пролетарська революція в Росії і на Україні перебуває „в небезпеці“ через отой „олігархічно-більшовицький режим“. Пізніше визнає, що поспішив і помилився у своїх виступах проти КП(б)У, і веде перемови щодо свого повороту на Радянську Україну.

В основі отакого нерівного поступовання В. Винниченка як політика, лежить, на нашу думку, неприйняття ним пролетарської революції, і то не лише на Україні і в Росії — через отой, мовляв, „олігархічний режим“, а взагалі відкидання того факту, що капіталізм ввійшов уже в добу інтернаціональної, світової пролетарської революції, — відкидання революційної Марксової теорії пролетарської диктатури. Зокрема, в розв'язанню національного питання на Україні виходить він і досі не з позиції пролетарської революції, розглядає його не як одно з завдань тієї революції, а, навпаки, міряє ним пролетарську революцію і приймає її остільки, оскільки вона розв'язує його. А що пролетарська революція розв'язує національне питання на новому ґрунті, в пролетарських (а не буржуазно-демократичних) формах, заходить В. Винниченко і щодо цього конкретного питання в глухий кут.

Розуміється, за отакої „крученої“ політичної діяльності важко сподіватись від В. Винниченка в цей час витриманої, революційної пролетарської письменницької творчости.

З надрукованих року 1918-1929 творів В. Винниченка нам відомі такі: п'єси „Гріх“ (1920 р.), „Закон“ (1923 р.), „Панна Мара“ (1918 р.), „Між двох сил“ (1918 р.), „Над“ (1929 р.) „Великий Секрет“ (1928 р.) і великий роман-утопія „Сонячна машина“ (1922-1925 р. р.); з ненадрукованих — роман „Поклади золота“. Про деякі з цих творів ми говорили вже, загалом, коли спинялись на показових для Винниченкової творчости проблемах чи характерах його героїв. Вони не дають майже нічого нового, посутнього до поданої вище характеристики творчости В. Винниченка: у цих бо творах ставить він ті самі інтелігентські проблеми, які набридли вже і в його западницьких творах. Лінію ширшої суспільно-мистецької обсер-

вадії, започатковану до імперіялістичної війни романами, продовжує він лише в романі „Сонячна машина“. Але це не дається йому легко. Попри безперечні мистецько-формальні, а почасти й ідеологічні досягнення, відбиває „Сонячна машина“ і потужні впливи буржуазної сучасної літератури на Винниченка. Справді, що до форми, то „Сонячна машина“ мало чим різниться від детективних, фантастичних романів, що мають на меті приспати почуття класової свідомості серед робітництва, скерувати суспільну увагу від питань класової боротьби в бік фантастичних технічних винаходів (які, мовляв, одразу принесуть „щастя“ всім), і дати розвагу буржуа, міщанинові, філістерові.

Тут вам і палке кохання гордих принцес та графівен (Елізи і Труді) до синів льокая (Рудольфа Штора, Макса Штора), і вірний панський льокай Ганс Штор, і образи славного кохання, і незвичайні, детективні пригоди.

О. Білецький, спиняючись на схемі „Сонячної машини“, відмічає, що тут В. Винниченко не виявив будьякої оригінальності. „Загальна схема нового роману утопічного типу в сучасній західній (і світовій літературі взагалі) така: через кілька десятиків років класова боротьба загострюється в край. Влада зосередкована в руках небагатьох фінансових королів, що на практиці здійснюють теорію „надімперіялізму“. В них побігунами — міністри, парламенти, легальні соціалістичні партії. Нелегальні ж партії загнано в підпілля, де сидять вони, обмірковуючи терористичні акти та мріючи про анархічну революцію. Королі готують об'єднання землі під зверхністю єдиного тресту (якогонебудь „Союза пяти“ — заголовки руської повісти Олексія Толстого — або подібної організації), та все ніяк не можуть один з одним дійти згоди. Така ото експозиція. — Зав'язкою буде або космічна катастрофа (потоп,

комета, землетрус, небувала пошесть), або нечуваний науковий знахід, що перевертає весь життєвий лад. Здебільшого винахід не йде на користь „людству“, а лиш збільшує могутність небагатьох і ще тяжчим робить рабство маси. Автори найгостріше схильні брати під сумнів добротворність технічного прогресу. Винахід призводить часто до морального занепаду, здичавіння й розкладу. Та на цій картині спиняється тільки невелика кількість авторів. Здебільшого не вона є за розв'язку. — Розв'язки відмінюються. Здебільшого вони заспокоїливі для читача. Вороги фінансових королів беруть гору, або викривши секрет винаходу, або протиставивши одному винаходові другий, або перемігши іншими засобами в нерівний боротьбі. Людскість, раптом отямившись, кидається в обійми одне одного — і на порозі нової, світлої ери в її існуванні роман уривається. Така є схема, що з неї загалом скористувався й Винниченко в його „Сонячній машині“ (О. І. Білецький: „Сонячна машина В. Винниченка“. Журнал „Критика“, № 2, 1928 р.).

„Сонячна Машина“ — це яскраве виявлення намагань Винниченкових зорієнтуватись в тій складній ситуації, що постала у всьому світі після імперіялістичної війни 1914—1918 р., після задушення перших революційних повстань пролетаріату в Західній Європі і після перемоги пролетарської революції на Сході Європи — в Росії та на Україні, намагання наблизитись до свідомості революційного пролетаріату і водночас використати в процесі творчості найновіші літературно-технічні досягнення сучасної буржуазної літератури. Отож являє не абиякий інтерес питання, оскільки пощастило Винниченкові в одних його намаганнях. Перше, ніж відповісти на це питання, не зайвими будуть кілька слів про соціальне та літературно-мистецьке тло сучасного буржуазного світу.

Загнивання буржуазного суспільства не йде якоюсь одною прямою лінією: занепадаючи, світовий капіталізм робить на початку ХХ століття нові велетенські зусилля щодо опанування світовим господарством й дальшого розвитку витворчих суспільних сил. Ніби бачивши, що надходить час останніх поррахунків з пролетаріатом, імперіялістична буржуазія робить зусилля оздоровитись фізично й морально. В побуті запановує захоплення спортом, фізичними вправами. В ідеології — замість хоробливого квиління — намагання перейняти бадьорим, активним світосприйманням. Р. Кіплінг, агент англійської буржуазії в Індії, вихваляє колоніальну політику, підводить під неї етичні основи, повчає, яке то велике щастя для буржуа бути активним, завзятим колонізатором. Марінетті, італієць з Єгипту, викидає постулат активного, бадьорого світосприймання. Тонус, рух, енергія й брутальна жорстокість. Слава війні! повернути жінку на рабину! Геть слиняве споглядання: наперед силу! — ось які елементи мають лежати в основі світогляду здорової буржуазії, — вчив Марінетті. В галузі літературної творчості оцей новий „зигзаг“ в процесі загнивання буржуазного світу виявився в так званому футуризмі. Буржуазні письменники починають „лікувати“ хору психіку буржуазії. Насамперед: до чортової мами всі оті великі філософські питання про історичну долю людства, про поррахунки між пролетаріатом і буржуазією, про етику, категоричні імперативи і таку іншу, мовляв, „порожню“, нікому не потрібну балаканину. Все навкруги нас просте, ясне й зрозуміле. Насамперед, аби мати добрий апетит і бути здоровим фізично: треба уділити час і увагу фізичним вправам, спортові, тренівці м'язів. Здоровий фізично, жиливий, м'язистий буржуа — це вже добра половина отих „проблем“. А далі, крім сигари після смачної їжі

та „жінчини рабині“, треба дати якусь тренівку й розумові, треба дати лектуру, яка б не ставила жадних далекойдучих філософських, етичних чи соціологічних проблем, взагалі мала би в собі поменше так званого змісту й цілком зовнішними засобами, викликаючи гру змислів, утворювала би елементарний урівноважений войовничий настрій. Мовляв, доки ми у влади, з нашою велетенською військовою й промисловою технікою, — все на світі гаразд. Ми ще живемо, у нас є „порох у порохівницях“, і ми ще покажемо, на що ми здатні. І показали. Світова імперіялістична війна наочно довела, що буржуазія (і недобитки колишньої земельної шляхетської аристократії, що стала на службу великій буржуазії) дійсно може ще викресати з себе (й з інших підвладних їй кляс) велетенську силу.

Однак, довівши це, довела водночас буржуазія ще раз і ту неприємну для неї історичну істину, що буржуазний світ таки загниває й безповоротно загниває. Знищення величезних матеріальних цінностей і десятків мільйонів робочих рук основно підірвали витворчі суспільні сили Західньої Європи. Західня Європа впала була після імперіялістичної війни в глибоке провалля. Сонце фінансового капіталізму почало ховатись за темний обрій. На Сході Європи постала несподівана, небажана, зненавиджена, страшна мара — Союз Радянських Соціалістичних Республік. — У свідомості буржуазії оцей новий „зигзаг“ відбився якнайболючіше: піднесло голову старе хоробливе, песимістичне, символічне квиління. Футуризм зник на задвірки. Але ось проходить десять років з дня імперіялістичної війни; буржуазія, скориставши з неорганізованости пролетаріату, з опортунізму, боягузства й зради соціалістичних вождів його, коштом робітничої кляси, на її кістках і крові, недоїданні й вимиранні, за допомогою загнужданої нею науки помітно відроджує господарство,

раціоналізує виробництво, чує знову економічний ґрунт під ногами, підводить під себе фашистську політичну базу, вдирається в горлянку китайському народові й готується до нової світової різанини. І от-тут знову оживає нео-футуристична, експресіоністична література, зростає захоплення романами з „мордобойними“ пригодами, романами „детективними“, без жадного змісту, але з надзвичайно швидким фантастичним розгортанням дії, що приємно дратує нерви. В реалістичному буржуазному романі вчинки дієвих осіб обґрунтовані: там вони причинно зв'язані між собою, мають причинове пояснення, певну соціальну закономірність. У сучасному детективному романі, романі найбезглуздіших пригод, майже зовсім зникає ота реальна соціальна причиновість: тут виступає наперед випадок, незвичайна й неймовірна пригода, виключний збіг обставин. Та це якраз і відповідає сучасній формі буржуазної свідомості. Причинове, матеріялістично-соціологічне сприймання суспільних явищ, логіка (та ще й діалектична) нічого втішного не дає й не може дати буржуазній свідомості. Буржуазія не хоче гинути, не хоче зійти з історичного кону, вона жагуче хоче затриматись і надалі в становищі владущої, командної класи. Але осьього хотіння свого вона не може обґрунтувати історично, матеріялістично. І вона ґрунтує його на елементах волі, спритності, випадку, щасливого збігу обставин. Нова світова імперіялістична війна явно небезпечна, вона бо може кінчитись повним погромом буржуазії й диктатурою пролетаріату; але чи варто над цим думати? Аджеж нічого путнього, мовляв, не вигадаєм, а тимчасом якийсь випадок, якісь спритні буржуазні стратегії й нові зради соціалістичних вождів пролетаріату, можливо, дадуть перемогу. І буржуазія готується до нової світової різанини.

Всі ці, надзвичайно складні обставини мають свій яскравий відбиток і в літературі. Відомо, що в сучасній

літературі світовій маємо найрізноманітніші течії. Але всіх письменників можна поділити на два головних табори: суто-буржуазний (що, в свою чергу, поділяється на кілька формальних течій) і лівий, що змагається наблизитись до пролетаріату. В лівому таборі є багато письменників, що власне стоять на роздоріжжі—відійшли від буржуазії й не перейнялись цілком і пролетарською свідомістю; але є багато і велетнів, що твердо зв'язали свою творчість з пролетаріатом. За один з критеріїв щодо пізнання ідеологічного ества того чи іншого письменника править нині ставлення письменника до комуністичного інтернаціонального пролетарського руху, й, зокрема до пролетарської революції на Сході Європи. Знаменним є факт, що багатьом видатним письменникам з соціалістичними симпатіями пролетарська революція в Росії і на Україні дала нові сили, нову революційну віру й зміцнила та поглибила їхню ненависть до буржуазії. Ці письменники й раніш гостро критикували буржуазне суспільство, ще більш завзято критикують його тепер, коли на Сході Європи постав і зміцнився Союз Соціалістичних Радянських Республік. Перемога пролетаріату, перемога трудящих зміцнила їхню огиду до буржуазного ладу й запалила новою вірою в щасливу майбутність людства. Уптон Сінклер, Шов, А. Франс, А. Барбюс та інші визначні світові письменники заявляють себе або симпатиками комунізму, або комуністами—гарячими прихильниками Республіки трудящих на Сході Європи. Правий табір—суто-буржуазні письменники—пишуть в цей час або беззмістові детективні романи (на зразок „Хрустальної пробки“ М. Леблана, „Людина нізвідки“ Бріджа і т. п.), що дають живу лектуру, заінтриговують, але водночас присипляють чуття класової свідомості у робітника, або соціальні утопійні романи, де центр уваги знов таки

переноситься з питань класової боротьби на різні чудодійні технічні винаходи. Тут і Б. Келерман („Тунель“), і А. Нарі („Концесія на дахові“), і Г. Вейтц („Симфонія ефіра“), і Т. Елі („Долина нового життя“), і багацько, багацько інших письменників.

В. Винниченко намагається не піддатись впливам офієї соціально-шкідливої з пролетарського погляду літератури. Використовуючи технічні засоби сучасної мистецької буржуазної творчості, він намагається бути самостійним ідеологічно в акті світосприймання.

Як ми вже зазначили, має В. Винниченко на цьому шляху певні досягнення, але ще не завершені.

Характеристичною є сама проблема, що її ставить у своїй утопії В. Винниченко. Це—питання звільнення людства від конечної потреби працювати: здобувати собі хліб, житло, одіж. Проблема не вільної, свободної праці, а іменно—звільнення від якоїбудь праці. В численних соціальних утопіях, почавши з старовинного світу, світліші розуми людства ставили проблему вільної праці, коли можна так висловитись, проблему облагородження її; праця бо дає людині зміст життя, прикрашує його, являє собою передумову фізичного, розумового й етичного розвитку окремої людської індивідуальності й людського суспільства в цілому. Гадали вони досягти цього шляхом кращої, досконалішої організації суспільної праці (притягнення до праці всіх членів суспільства, розподіл праці відповідно до здатності людей, підготовка вмілих керівників суспільного виробництва і кваліфікованих виконавців, планомірна організація суспільної праці—матеріальної й ідеологічної), і зокрема шляхом застосування у виробництві важливих технічних винаходів.—В. Винниченко не хоче виразно ставити цієї проблеми, він немов би виявляє „оригінальність“ і бере справу „глибше“. А, справді, надзви-

чайно яскраво вже одним ставленням отакої проблеми наочно доводить, як глибоко натиснула на нього буржуазна ідеологія, домінантна буржуазна світова література. Це ж саме для сучасної великої буржуазії є характеристичним отаке ставлення до проблеми праці: або праця є конечна потреба і в такому випадку тягар її мусять нести на своїх плечах трудящі маси—пролетаріят (сільський і міський), незаможне селянство, дрібна буржуазія (міська і сільська), інтелігенція, а буржуазія має зберегти у своїх руках засоби виробництва й командне становище в суспільній продукції,—або праці не мусить бути взагалі: хтось мусить дати людству (отже й буржуазії) все потрібне для життя в готовій до вжитку формі. Третього шляху: суспільної організованої, обов'язкової для всіх, хоч би й творчої, хоч би й приємної праці буржуазія не визнає. Винниченко не йде цілком за буржуазією щодо цього. Але він плутає. Роман залишає враження, ніби Винниченкові ходить не про звільнення пролетаріату від тяжкої невільницької праці в сучасному капіталістичному суспільстві, а про звільнення людини взагалі від праці взагалі. Його сонячна машина дає хліб так що майже зовсім без праці.

Характеристичним є і Винниченків спосіб розв'язання поставленої проблеми. Пролетарське ставлення проблеми вільної суспільної праці відоме: через повалення буржуазії та поміщиків і встановлення пролетарської диктатури, яко засобу переходової доби, йти до комунізму. Пролетарська диктатура має створити ґрунт для небувалого досі розвитку точного знання, технічних наук, винаходів і розв'язати велетенську творчу силу трудящих (силу, що за буржуазного ладу має можливість виявлятися майже виключно в формі фізичної праці). Відомо, що сучасна буржуазія гальмує непотрібне

для її класового панування винахідництво; ховає, не застосовує у виробництві важливі технічні винаходи; скеровує винахідництво й науку більше в бік виготовлення засобів нищення, як розвитку витворчих суспільних сил. Отож лише соціалістична революція розв'яже велетенські суспільні витворчі сили; лише за диктатури пролетаріату зможуть проявитись „казкові“ винаходи, що надзвичайно підвищать видатність суспільної, на соціалістичних основах організованої праці. У В. Винниченка ще за панування буржуазії доктор Рудольф Штор, великий вчений, син льокя, чужий пролетарський класі та пролетарській ідеології, якийсь наївний мрійник і чоловіколюбєць винаходить чудодійну машину. Винаходить той самий доктор Штор, що каже про свої переконання: „Я не вірю, що трутами, вбивствами, смертю можна творити нове життя. Це логічний абсурд. Терор — це самовбивство для тої самої ідеї, яка його вживає... Я... не політик, і нічого на політиці не розуміюсь, але я певен, що люди можуть і повинні порозумітися не шляхом боротьби, насилі й самонищення, а шляхом розуму, науки й праці“ („Сонячна машина“. Твори, том XXIII, част. 1, стор. 152). Оцього ніби „толстовця“, — саме цього „чоловіколюбця“, „служителя істини й науки“ і покликає історія „ощасливити“ людство.

— „Панове! поясняє доктов Рудольф. — Це—сонячна машина. Для вас це слово нічого не каже? Розумію, розумію. Охоче розумію. Ну, так дозвольте вам сказати, мої панове. Сонячна машина дає змогу людині годуватись самою рослиною, травою, листям, сіном, соломою. І не якоюсь спеціальною, не думайте, ради бога, а простою, звичайною травою, якою живляться коні, корови. Навіть більше, навіть

більше: Сонячна машина всяку рослину, навіть соснові глищі, кропиву, бур'ян, колючки—все робить цілком придатним до вжитку людини...

Ідея дуже проста. І не нова. Спроби робили вже давно різні вчені... Ідея така: як увільнити людину від залежності від її їжі, як звести боротьбу за фізичне існування до найменшого мінімуму. Як? Мій хід думок такий: джерело всякого життя на землі—сонце. Значить, сонце, це—їжа людини. Але між людиною й сонцем є кілька посередників: рослина й тварина. Чи не можна увільнитися хоч від одного? Чи не можна приймати сонячну енергію без них, так, як приймають вони сами, рослини й тварини? На цю ідею я витратив вісім років. І нічого не добився. Нічогоісінько! Наша наука ще не має способів уводити сонячну енергію в чистій формі просто до людського організму, як годувальний матеріал. Посередники ще потрібні. Я певен, о, я цілком певен, що через кілька років цей незграбний апарат буде здаватися смішним, зайвим, що ми навіть рослин не будемо потребувати й будемо годуватися безпосередньо сонячною енергією. Але поки що цей апарат є поки що все ж такий необхідний. І мені хочеться думати, навіть корисний“. („Сонячна машина“. Твори, т. XXIII, част. 1, стор. 300—301).

Далі доктор Рудольф докладніше викладає ідею відкриття:

„Він бився над цією ідеєю десять років, переробивши сотні різних експериментів. І коли вже готов був впасти в одчай, сама природа пришла йому на поміч. Вона струснула землю, вона дала масу горя людям,

але тут же й подарувала їм величезне щастя. Вона дала геліоніт. Що таке геліоніт? Хе, це — саме той посередник, який замінить людині тварину. Це — новий, одкритий ним, доктором Рудольфом, після землетрусу мінерал, названий ним геліонітом. Він має здатність скупчувати й переробляти сонячну енергію. Промінь сонця, проведений крізь геліоніт, уведений до тканини рослини, змішаний з енергією людини, перетворюється в цілком придатну до вжитку людського організму сонячну енергію. (Там же, стор. 302).

Отож доктор Рудольф нічого не знає про клясову боротьбу, про те, що то буржуазний лад робить для людини працю утяжливою, неприємною, а не що праця сама по собі є неприємною. Він клопочеться про те, щоб взагалі дати можливість людині спочатку „звести боротьбу за фізичне існування до найменшого мінімуму“, а пізніше — „годуватися безпосереднє сонячною енергією“. Він гадає досягти цієї мети знов же шляхом не „соціальних струсів“, а „природніх“: бачте природа „струснула землею“ й викинула чудодійний мінерал (геліоніт). Не клясова боротьба, не суспільна праця, не спосіб організації тієї праці, а природа — „природа дала масу горя людям“, природа ж „подарувала їм і величезне щастя“. — Наївний доктор Рудольф може зводити соціальні проблеми на стан проблем „природничих“, але В. Винниченко мусив би інакше ставити питання.

Отже, „природа“, мінерал „геліоніт“ і наївний інтелігент доктор Рудольф Штор зі своїм винаходом (сонячною машиною), а не пролетарська кляса, і роблять світову революцію, повалюють капіталістичний світ й організують нове, безкласове суспільство, „щасливе“, звільнене хоч і не зовсім, але

в дуже значній мірі від боротьби за фізичне існування, за хліб, за їжу*). І отут ще раз яскраво виявляється непролетарська основа Винниченкової утопії, що її не руйнує навіть критика буржуазного ладу, яку маємо в утопії, досить яскраве виявлення олігархічного характеру буржуазно-суспільної організації й зафарблення суспільного перевороту ніби „під соціалізм“.

Насамперед, щодо виявлення суспільного змісту фінансового капіталізму. Тут Винниченко виступає ніби як рішучий революціонер; він ніби в згоді з соціалістичною теорією здирає машкару з фінансово-капіталістичної організації сучасного суспільства, викриває її жорстоку, клясову, хижацьку суть. Але і тут в дійсності стоїть він на опортуністичній, а не на революційно-соціалістичній позиції; він ісповідує реформістську, угодовську, ультра-імперіалістичну теорію К. Кавтського, цього ворога пролетарської революції й апостола реформ та угодовської тактики.

Про „ультраімперіалістичні“ мрії соціалістів-угодівців В. Ленін писав (в грудні 1915 року): „Коли назвати ультраімперіалізмом інтернаціональне об'єднання національних (певніше: державно-відокремлених)

*) В „Одвертому листі Дрібного Буржуя“ В. Винниченко робить особливий натиск на те, що „Сонячна машина“ є образ, символ. „Сонячна машина“ — зазначає „Дрібний Буржуй“ — є величезний образ і символ усіх тих утопічників Сен-Симона, Фур'є, Овена, переходячи через наукового фантаста Маркса і кінчаючи практичним мрійником Леніном, ексериментувалися на території... СРСР... „Сонячна машина“ — це у символах... СРСР... Всі оті мудрощі Овенів, Марксів, Леніних, всі оті... заповіді „кожному по потребі“, „хто не працює, той не їсть“ і т. інше, що служили метою всіх ваших революцій, убгав в образ „Сонячної машини“... Та хоч і як захоплено виступає тут „Дрібний Буржуй“, однак він неспроможний переконати, що Винниченків „образ-символ“ — „Сонячна машина“ є пролетарський образ-символ. Образ-символ пролетарської революції,

імперіялізмів, яке „могло б“ усунути особливо неприємні та турботливі для дрібного буржуа конфлікти, як ось війни, політичні потрясення й таке інше, — то чому б, коли на те пішло, не одмахнутися від сучасної, що вже наступила, наявної, сугубо конфліктної та катастрофічної доби імперіялізму невинними мріями про порівняно мирний, порівняно безконфліктний, порівняно некатострофічний ультраімперіялізм, чи не можна відмахнутись від „різких“ завдань, що їх ставить і вже поставила доба імперіялізму, яка вже наступила для Європи, одмахнутися мріями про те, що, може, ця доба швидко мине і що, може, мислима ще слідом за нею порівняно „мирна“ доба „ультраімперіялізму“, яка не потребує „різкої тактики“. Кавтський саме так і каже, що „подібна ультраімперіялістична вона, доба капіталізму, принаймні теоретично, мислима“, хоч, мовляв, „для відповіді на питання — чи здійсниться вона — й не вистає ще передумов“.

„В оцім бажанні відмахнутися від імперіялізму, що вженидйшов, і податись мрією в невідоме немає й грану марксизму. Марксизм отакою теорією визнається для тієї „нової фази капіталізму“, за

пролетарської диктатури і соціалізму мусить бути клясово-читким, кристалево-чистим, вогнено-революційним, надхненим незламною, залізною волею робітничої кляси до боротьби, до праці і перемоги. Такий образ може мати своїм творцем Маркса і Леніна, а не утопічників Сен-Симон, Фур'є, Овена і не здекласованого, чужого пролетарській клясі інтелігента доктора Рудольфа Штора (як це робить В. Винниченко). Тому то Винниченків „образ-символ“ може правити за символ соціалізму задля здекласованого інтелігента та революційного дрібного буржуа (що не пішов далі за утопічний соціалізм Сен-Симона, Фур'є та Овена), але не для робітника, що мусить в жорстоких класових боях проти капіталістів, реформістів йти до нового, безкласового суспільства. Винниченкова „Сонячна машина“ не допоможе організувати, класово-кристалізувати свідомість робітника, а навпаки — в якійсь мірі може навіть дезорганізувати її.

здійснення котрої і сам автор її не ручиться, а для сучасної фази, що вже надійшла, замість марксизму подається дрібно-буржуазне й глибоко реакційне змагання до затушкування суперечностей“.

„Та проте, — продовжує Ленін, — чи можна сперечатися проти того, що абстрактно „мислима“ нова фаза капіталізму після імперіялізму, а саме ультраімперіялізм? Ні не можна! Абстрактно мислити таку фазу можна. Та справа в тому, що на практиці це значить робитись опортуністом, відкидати гострі завдання сучасності в ім'я майбутніх негострих завдань. А в теорії це значить — не то, що не ґрунтуватись на розвитку, що відбувається в дійсності, а навпаки, — відриватись від нього в ім'я цих мрій. Немає сумніву, що розвиток іде в напрямці до одного єдиного тресту, який проковтне всі без винятку підприємства і всі без винятку держави. Та розвиток до цього йде за таких обставин, таким темпом, серед таких суперечностей, конфліктів і потрясень — і то не лише економічних, але й політичних, національних і інших та інших, — що неминуче, раніш, ніж справа дійде до одного світового тресту, до ультраімперіялістичного „всесвітнього об'єднання національних капіталів, імперіялізм неминуче муситиме лопнути — капіталізм перетвориться в свою протилежність“ *).

Після закінчення імперіялістичної війни теорія утьтраімперіялізму немов реалізувалася частково в створення Ліги Націй, а пізніше набрала розголосу як ідея — Пан-Європи — ідея створення на європейському континенті єдиної капіталістичної федеративної держави. Свідомість повного банкрутства

*) Передмова до праці Н. Бухаріна: „Мировое хозяйство и империализм“.

встановлених Версальським миром міжнародних взаємин, нездатність європейських капіталістичних держав побороти суперечності, все зростаюча залежність Європи від Америки, побоювання економічного й політичного зміцнення Радянського Союзу й загроза нової жажливої європейської або світової війни, примусила буржуазних політиків і реформістів з робітничої класи шукати—принаймні теоретично—рятунок для капіталістичного світу. В цих шуканнях вони вхопились за утопічну пан-європейську ідею. Граф Куденго-Калергі, французький соціаліст (тоді голова буржуазного уряду), Еріо, бувший австрійський прем'єр прелат Зайпель, німецький рейхсканцлер Маркс, буржуазні економісти Делезі, Лейтон, професор Ю. Вольф, проф. Брентано і інші вчені та політики зняли року 1925-26 цілий рух за консолідацію європейських капіталістичних держав, за об'єднання їх в федеративну спілку. Німецька соціал-демократична преса доводила, що всі класи і всі народи Європи заінтересовані в політичному та економічному об'єднанні Європи. Пригадаймо, що на початку жовтня 1926 р. відбувся у Відні пан-європейський конгрес. Від 28 європейських держав прибули на цей конгрес ліберальні буржуа, пацифісти, реформісти, бувши державні діячі. Але праці конгресу, як відомо, ще раз виявили наочно непримиренну розбіжність між великими й малими державами Європи. Поруч з Лігою Націй та пан-європейським рухом заговорили фінансові магнати Сполучених Держав Північної Америки, Англії, Німеччини, Франції, Італії й інших європейських держав, висунувши ідею економічного об'єднання Європи під ярмом всесвітнього фінансового капіталу. Як відомо, в жовтні 1926 року оголосили вони декларацію, в якій, висловивши жалі з приводу того, що в наслідок імперіялістичної війни розпались „великі політичні

територіальні одиниці в Європі“, що постала сила обмежень міжнародної торгівлі й митних кордонів та заборон, які зробили неможливою торгівлю й загальмували розвиток світової промисловості, викинули гасло—відновлення вільної торгівлі „яко найліпшого можливого способу відродити торгівлю і кредит у всьому світі“. Декларація ця наочно виявила наміри великого, в першу чергу англо-американського фінансового капіталу, до встановлення його гегемонії в європейських справах. Коли б ці наміри здійснились, англо-американський, а почати й німецький та французький капітал підбив би під себе дрібні, малорозвинені країни Європи, знищив би їхню промисловість і звів би на становище напів-колоній. Вся ця метушня, явна річ, не врятовує капіталізму. Ідея утворення Сполучених Штатів Європи на капіталістичній основі являє собою утопію і до того реакційну утопію, бо направлена вона не лише проти американського імперіялізму, але і проти радянських республік і всіх малих, колоніальних і напівколоніальних народів.

Ленін вчив, що єдине світове господарство й суспільство створить лише побідна пролетарська революція, що ніякі „ультраімперіялізми“ не визволять трудящих світу від згубних війн, що ніколи імперіялізм не доведе людство до миру й спокою, бо люті війни, хижа боротьба є органічною властивістю його соціального ества.

Але В. Винниченко ніби має іншу думку щодо цього, принаймні іншу подає він у своїй „Сонячній машині“. Він розгортає дію у своїй утопії саме за доби ультраімперіялізму, за доби, коли „вже було усунено особливо неприємні та турботливі для дрібного буржуа конфлікти, як ось війни“, коли справа дійшла до утворення „одного єдиного тресту“, що мав „проковтнути всі без винятку підприємства і всі

без винятку держави“, коли чомусь міжнародня робітнича кляса розкладалась в межуособній боротьбі й виявляла повне безсилля й пасивність, а німецький капіталіст Фрідріх Мертенс тримав у своїх руках половину національного багатства Німеччини і топтав стежку до трону світового капіталістичного короля.

„Минулі доби війн, революцій, доби струсів, нищення й розпорошування вікових надбань загартували наступників, викликали протилежну страшну енергію збирання, скупчування, концентрація,—читаємо в „Сонячній машині“ *).—Що на початках двадцятого століття, здавалось би, було неможливим, фантастичним, те тепер здається цілком нормальним, законним і необхідним. Наприклад, у руках однієї людини половина всього національного майна Німеччини. Один рух пальця Фрідріха Мертенса, один натиск на Гудзик апарату—і мільйони людей засуджені на голод і смерть. І всі мільйони неодмінно помруть, коли на те буде воля Мертенса. І ніяка сила не може противитись тій волі...

Відбувається воістину величезний і величний процес, який от-от має закінчитися таким актом, що радикально, нечувано змінить усю мапу земної планети... Ідея „єдиної республіки землі“—це не фантазія. Це—найреальніша, найдозріліша ідея часу. І здійснить її нова аристократія. О, це буде незнаний досі, безкровний

*) У цьому реченні, так як воно надруковано в книжці, очевидно, допущено друкарську, чи редакційну помилку, а саме, там надруковано „минула“, а ми виправили це слово на „минулі“, і, крім того, після слова „надбень“ поставлено протинку.—П. Х.

всесвітній переворот, який утворить цілком нові відносини на всій планеті, який без болю, мирно переверне тисячі людських поглядів і створить такі колосальні багатства людей, що про них не мріялось ні в одній казці за старих часів. Нова аристократія дасть, нарешті, світові так довго й так жагуче бажаний мир. Уперше й навік буде знищений жорстокий бог війни, за яким раз-у-раз ховався маленький ідол революцій“.

(Там же, част. I, стор. 87-88).

Це так малює справу граф Адольф Елленберг, нащадок колишньої визначної аристократичної, шляхецької родини, а тепер (в утопії) вірний слуга нової, фінансової аристократії, „начальник внутрішньої охорони“ капіталіста Мертенса. Ніби за його поглядами і розгортає В. Винниченко дію аж до моменту винаходу сонячної машини.

— „Немає тієї сили,—запевняє далі граф Адольф,—що могла би порушити, чи зупинити могутній історичний поступ новітньої аристократії. Сповниться старе пророцтво: єдина республіка землі і єдиний президент її. І поклоняться йому всі народи й племена земної планети... Це не фантазія, а неминуха konieczність історії... Концентрація національного багатства відбувається скрізь, по всіх країнах світу. Англія, Франція, Середня Європа, Америка, Африка, Азія, весь світ, втягнений у цей процес. Всі багатства, вся промисловість, торгівля, вся продукція матеріальних і духовних вартостей життя—все це в руках невеликих центрів, банків.—Людство входить у нову фазу своєї історії. Настає доба королів землі. Королів-президентів“.

(Там же, стор. 90-91).

Якийсь час (до винаходу „машини“), справа так й іде, як каже граф Адольф. Плутократія організується по всьому світі. Чутки про об'єднання банків усього світу в „єдину Республіку Землі“—переводяться в життя. У Парижі скликають всесвітній конгрес—„з'їзд прем'єрів усього світу“, власне прем'єрів урядів високорозвинених капіталістичних країн (лише східні держави не беруть участі і ставляться вороже до „облудного конгресу“, що має ще дужче затягти петлю на колоніальних народах). Конгрес постановляє утворити „Єдину Федеративну Світову Республіку“, знищити армії й вибирає місцем осередку світового центрального уряду Швайцарію; Мертенса визначено за одного з кандидатів на „президентський трон землі“. (Там же, стор. 182—184).

Та саме в цей момент доктор Рудольф Штор винаходить свою „сонячну машину“ й кидає людство в „нову добу“. Граф Адольф Елленберг, що так твердо вірив у незломну, велетенську силу світового капіталу, нової фінансової аристократії, а разом з ним і К. Кавтський та інші „ультраімперіялісти“, що сподівались на мирне вrostання соціалізму в капіталізм, на мирне переродження ультра-імперіялізму в комунізм, „повержені“ від Винниченка в прах: але „за одним махом“ повержені в прах і революційні марксисты, що змагаються дійти соціалізму через диктатуру пролетаріату. Розбито також і інтернаціональну організацію революціонерів-змовців (що ставили собі за мету знищити диктатуру фінансової олігархії)—„Інтернаціональний Авангард Революційної Акції („Інарак“), якому багачко уваги уділено в „Сонячній машині“. Інаракісты перетворюються на сонцеїстів. Вони поширюють сонячну машину серед населення, насамперед серед робітників. Той, хто достав машину, вже не потребує працювати на фабриці, на заводі, в крамниці, в державних установах,

на залізницях, у війську. І от маємо у В. Винниченка неймовірно, химерне явище: один за одним всі робітники й службовці кидають працю. В наслідок цього спочатку Німеччина, а пізніше й інші капіталістичні країни (за виключенням східних країн, до котрих „машина“ не дійшла) завмирають.

Характеристичним, вартим найбільшої уваги є те, що в утопії Винниченка немає пролетаріату, як дієвої особи; він виступає у нього лише, як пасивний, безименний субстрат діяльності на початку фінансової олігархії, а пізніше сонцеїстів, до яких приєдналися, кінець-кінцем, і кращі представники і тієї самої олігархії („король землі“ Мертенс), і колишньої шляхетської аристократії (графівна Труда, принцеса Еліза), і не лише приєдналися, але й посіли знову провідні, командні ролі в новім, безкласовім суспільстві.

В утопії В. Винниченка дія розгортається в найбільш розвинених капіталістично країнах, за доби ультраімперіялізму, коли пролетаріат становить, якщо не більшість, то біля половини населення, коли він являє собою, основну виробничу клясу, основний рішальчий чинник дальшого розвитку суспільних витворчих сил, основну силу дальшого розвитку суспільного історичного розвитку,—коли, нарешті, на Сході Європи переможна пролетарська революція довела до утворення Союзу Соціалістичних Республік. Як же умудрився В. Винниченко не добачити цієї основної історичної сили? Як він здобувся найдокладніше розповісти про утворення капіталістичної „Федеративної Світової Республіки“ й не згадати про зародок нового соціалістичного суспільства—Союз Соціалістичних Республік на Сході Європи? (Розуміється, в утопії можна було не дотримуватись „натуралізму“ й не називати Союзу Радянських Республік; та не про цей „натуралізм“ іде мова: іде про те, що в свідомості

суспільний, так як її зображає В. Винниченко, зовсім не одбився цей важливий історичний факт)*).

В зв'язку з оцим „недоглядом“ Винниченковим набирають ваги міркування про робітничу клясу прислужника буржуазії з колишньої шляхти графа Адольфа Елленберга. Викладаючи принцесі Елізі теорію ультраімперіялізму, переконуючи її, що Мертенс буде королем землі, він, на її запитання, чи хоче того народ, відповідає:

— „А що таке народ, ваша світлосте? Мила собі поетична фікція, якої вживали доти, доки була корисна. Народу, як і пролетаріату, немає, ваша світлосте“. (Там же, стор. 92).

„Як вам відомо, соціалісти поділяються на різні партії, групи й секти, що вічно й люто борються між собою. Це, між іншим, знову показує, що навіть серед робітництва немає рівності. І серед нього є різні верстви, з різними інтересами, що й кидають їх на боротьбу поміж собою. Праві соціалісти, ліві соціалісти, старокommуністи, неокommуністи, анархо-соціалісти, анархо-кommуністи, активісти, пасивісти, інаксисти. І так далі і так далі. Числа їх немає. Пролетаріату, яко кляси, немає. Це вигадка теоретиків—

*) В „Листі Дрібного Буржуя“ В. Винниченко відкидає цей закид. Його „Дрібний Буржуй“ пише: „Ви сердиті на автора, що він нічого ніби не сказав про СРСР... Та коли б ви не були такі сердиті, то ви побачили б, що „Сонячна машина“—це ж у символах та образах і є СРСР“. Розуміється, „Дрібний Буржуй“ аж ніяк не може виступити тут за суддю. Дуже можливо, що дрібний буржуа саме таким і уявляв Союз Соціалістичних Радянських Республік, яким малює його (соціалістичний переворот) В. Винниченко у „Сонячній машині“. Але в дійсності Винниченків „СРСР“ швидше карикатура на пролетарську революцію на Сході Європи, ніж дійсний СРСР. Тому то ми вважаємо, що в романі Винниченка немає СРСР.

економістів. Є різні собі більш-менш постійні групи з чисто протилежними інтересами. Завдання ж мудрого керманіча—повертати всі ці сили так, як повертає віжками шестернею коней добрий візник. Повертати ними так, щоб вони самі в собі й собою нищили руйніщну енергію... І нова артистократія, смію сказати, ваша світлосте, блискуюче справляється з цим найважчим завданням. Ви погляньте, ваша світлосте: робітничі організації виносять мало не половину всього населення Німеччини; в парламенті робітничі партії становлять абсолютну більшість, здається, треба їм тільки захотіти, і усе буде по глаголу їхньому. А насправжки вся сила, вся влада у нас, невеличкої купки вибраних людей“.

Отож „пролетаріату немає“. В. Винниченко немов би цілком погоджується з цим у своїй утопії, немов би намагається довести це устами не лише графа Адольфа, але й інших дієвих осіб і розгортання всієї дії у своїй утопії. Пролетаріат існує лише кількісно, як субстрат, як пасивна матерія, але його немає „якісно“, як свідомої, активної, суспільної кляси. Намагаючись виявити якусь силу, „матерія“ ця розкладається, розсипається в порох під натиском внутрішніх суперечностей. Ось для ілюстрації родина старого пролетаря, старого соціал-демократа Наделя. У нього шестеро дітей: трое синів і трое дочок. Сини вже дорослі, робітники як робітники, але „персональна якість їх“ зовсім „не задовольняюча“.

„От вернулися вони з роботи, на столі вечеря, проста, пролетарська, а проте, такі людська вечеря. Спокійно, пристойно попоїсти б,—сумує старий Надель,—погомоніти, почитати газету чи книжку, піти перейти, десь сквериком, де так чисто, акуратно,

різнобарвними кружечками квіти. А потім спочинути, побажавши одне одному на добраніч. Замість того, глитувши похапцем, жужмом, без ладу, без уваги, все, що стояло на столі, вчепились один в одного і гризуться до ненависти, до сластости". (Там же, стор. 97).

Сини: Герман, Дітрих і Фріц люто сваряться в "брудній, неохайній, безладній" хаті. І старий батько гірко нарікає на недолю: "Немає родини, немає рідности, самі люті вороги, якоюсь силою збиті до купи. Ач, як кладають зубами одне на одного". (Там же, стор. 99). Дітрих "записується" в анархо-натуралісти. Герман — неокомуніст, Фріц — інаракіст. Але це лише "ярлички"; перед нами немає живих робітників, немає живих соціал-демократів, неокомуністів, анархо-натуралістів. Колись Г. Плеханов зазначив, що "гарно змальований свідомий робітник повинен викликати у буржуа, що кохається у мистецтві, цілу низку неприємних уявлень"). А Винниченко немов саме й дбає про те, аби не дати живої постати свідомого робітника. Немов би немає у нього ані бажання, ані фарб мистецьких, аби змалювати живих, свідомих, організованих, революційних пролетарів. Він просто глузує з "слинявих соціал-демократів"; з одних, мовляв, "нахаб, циніків, йолопів" (там же, стор. 97—101, 178—179); він просто іронізує над комуністами, анархістами; він не виявляє справжньої, фактичної сили пролетарських організацій взагалі. Читання "Сонячної машини", отже, мало потурбує буржуа: у ній так гарно, приємно, нищиться "фікцію пролетаріату", доводиться, що таки ніби й справді "нікого й нічого бояться", що всі оті

*) Г. Плеханов. "К психологии рабочего движения. Пьеса М. Горького "Враги".

соціялісти й комуністи — не така вже й сила. Для буржуа є в утопії лише дві неприємні речі: змовницька революційна організація (інаракісти) і сонячна машина. Але — поперше — інаракісти — дурні: їх бо обводить Мертенс кругом пальця (невдала спроба замаху на Мертенса), а подруге: "мудра природа" знає, що робить: "сонячна машина, кінець-кінцем, не така вже й страшна річ, на гірший кінець можна піти і на сонячний хліб" й зажити не згірше, як і за капіталізму.

Лише на інаракістах, а пізніше на сонцеїстах зупиняється В. Винниченко досить докладно ("Сонячна машина", част. 1, стор. 54—55, 77, 112—113, 214, 218, 235, 248—249; част. 2, стор. 65—73, 81—90, 139—142, 182—188, 231—235; частина 3, стор. 143 й далі). Та це й зрозуміло. Раз — що інаракісти потрібні йому задля приємного дратування нервів читача детективно-таємничими пригодами, а подруге — організації ці — інаракістів і сонцеїстів — інтелігентські й Винниченко за своїм звичаєм охоче ще й ще раз малює інтелігенцію.

У повній згоді з основною непролетарською установкою утопії, малює (до речі, надто докладно й непереконливо) В. Винниченко й неймовірно наслідки поширення сонячної машини серед трудящих, що про них ми згадували вже вище. Сонячна машина звільнила від праці задля хліба; але вона не дала одержі; не замінила ані дров, ані вугілля, ані нафти, потрібних задля опалення помешкань, задля залізниць і інших потреб; вона не дала можливості перетворювати сонячну енергію на медикаменти, книжки, газети. Коротко, поза хлібом залишилось ще дуже багацько потреб, що їх задовольнити можна було лише через організовану суспільну працю. Однак, утопійні пролетарі Винниченкові, добувши "машину", нічого не захотіли знати. Вони припинили всяку працю і пішли "на

пашу“, „на траву“, а щоб задовольнити інші потреби (крім їжі) розкрадали, поки було що, одіж і інші товари з крамниць. Розуміється, що за такого поступовання (не пролетарського, а люмпен-пролетарського, босяцького) суспільне життя, кінець-кінцем, завмерло, витворчі сили звелись на нівець, мерзость запустіння запанувала всюди в утопії. „Зламалась вісь, на якій крутився віз необхідности. Віз перекинувся — і людство гепнулось з царства конечности в царство свободи“, як іронізує Шпіндлер („Сонячна машина“, част. 3, стор. 31). Люди перетворились на свиней (стор. 34). Як тільки всі придбали собі шкло для сонячної машини, „усе катастрофічно, вулканічно“ почало „валитись, ламатись, рватись“.

„Залізниці, електрики, водопровод, телефон, почта, трамвай моментально, майже в один день, спинились, як тільки стало відомо, що шкло вже є у всіх. Наче гасло таке було. А потім! Теж наче хто дав гасло — всі кинулись на магазини, склади, банки... Увесь Берлін був цілий тиждень, як одна божевільня! Як сцени! Одні плачуть, другі регочуть, одні п'ють із бочок вино, прощаються, другі б'ють їх, глузують... І всі з клунками, з оберемками одєжі, білизни, всяких речей, з визами, книжками, рушницями. Хто що попав, то тяг до дому. А потім — розселення! Що це було! З центру, з небошкрябів, з льохів як рушила вся маса на вілли, на будинки багатів. Одні до себе чужі меблі перетягають, другі з своїми меблями в друге помешкання їдуть. Той собі аероплана тягне, той коні, той автомобіль. Але ні аероплани, ні автомобілі вже ні в кого не працюють — нема чим рухати, всі матеріали вийшли, а нових ніхто не робить. Одно слово, це було щось надзвичайне“ (там же, стор. 37—38).

... „Скрізь те саме: імпровізована музика, танці, прилюдні обійми, поцілунки. Часом ізвеселого гамору раптом видирається звірячий, хижий зойк, музика вривається, пари злякано по-овечому купчаться в натовп, серед якого клубком вонтується на підлозі два тіла — самці погризлися... Ав університеті тиша домовинна. Спинився великий могутній організм. Мовчать віки збираного, любовно, саможертівно здобуваного скарбу. Затихли голоси геніїв — стоять собі просто томи збитого, задрукованого паперу“ (стор. 47—48).

„Сонячна машина звела людину на тупу, брудну тварину“ (стор. 50).

„Стоять фабрики, що виробляли сукна, шовки, оксамити... Стоять тисячі, мільйони фабрик, майстерень, копалень, лябораторій“ (стор. 54)... „Ніч темна, тоскна, самотна. Чути, як виють десь покинуті голодні собаки. Чути, як мертво й страшно мовчить Берлін, як пустельно, первісно шумить вітер у мокрих, голих вітах“ (стор. 58). „Лікарів уже немає“ (стор. 59). „Пів Європи проїхав він серед одурілої людської худоби, серед руїн колишньої цивілізації“ (стор. 72). „Вся Європа, Америка й Австралія охоплені страшною пошестю“ (стор. 115, 139).

Буржуазія надаремно намагалась „оздоровити“ світ: знищити сонячну машину й відновити старий, капіталістичний суспільний лад. Отак ішло людство ніби до загибелі. Але тут купка запальних інтелігентів, кінець-кінцем, врятовує людство, виводить його, мов той Моїсей євреїв з Єгипту, з тваринного стану й уводить у земний рай. Макс Штор, Рудольф Штор, графівна Труда приходять до думки, що годі вже лежати, годі „пастись“,

і знімають палку агітацію за „відродження“. Вони агітують серед інаксистів, сондеїстів; вони закликають всіх стати до праці, щоб пустити залізницю, здобути вугілля, світло, налагодити водопровід, утворити культурні умови буття. Вони утворюють „Вільну Спілку Творчої Праці“, оголошують „Маніфест“ („Сонячна машина“, част. 3, стор. 145—147), скликають мітинги. Заклик падає на добрий ґрунт. Трудящі, пролетарі, що так необачно були перейшли на тваринний стан, „приходять до пам'яті“ й стають до праці. До „відродженців“ приєднується й Мертенс (нещасливий кандидат в королі землі). Млявий доктор Рудольф виявляє надзвичайну енергію, силу й волю (там же стор. 155). Графівна Труда виступає палким проповідником відродження: „Ви уявіть собі, — каже вона: — що коли ми будемо працювати всього по дві обов'язкові години на день — усього по дві години! — то ми всі, всі без найменшого винятку, будемо мати перше — прекрасні помешкання, друге — чудові, зручні, розкішні меблі, третє — в кожній кімнаті буде кіно, екран, телефон, кіногазета, радіофотографії з усього світу, четверте — всі ми будемо носити найтонше полотно, шовки, найкращі матерії, п'яте — в кожного буде авто, аеро всяких систем, шосте — ми зможемо літати з одного кінця землі на другий, ніяких кордонів, ніяких нудних урядовців, урядів, ніяких цих націй, рас: усі народи просто люди й більш нічого“. (Там же, стор. 157—158). Оце „євангеліє“ від графівни Труди (а не від Маркса) справляє якнайбільше вражіння на „тварин“ і вони („ці тварини“) „воскресають“, беруться до праці. Відроджується насамперед Берлін, після нього Німеччина. „Відродженці“ під проводом доктора Рудольфа й Мертенса перемагають окупаційну армію азійської буржуазії (не хто інший, як Мертенс дав мудру пораду, вказав „на один спосіб“ увійти

в безпосередній контакт із армією противника, що прийшла зі Сходу, а саме через жінок, бо, бачте, „противник усе може заборонити салдатаві, але ніякою дисципліною й карою не може заборонити прояву вічного закону: потягу до другого полу“ (стор. 212).

За Німеччиною сондеїсти перемогли на всій планеті.

Інтересно, майстерно, як визначний мистець, розповів В. Винниченко про яскравіших представників капіталістичної олігархії (Мертенс), про розумних, енергійних, чесних, відважних аристократів (принцеса Еліза, графівна Труда й інші), про чоловіколюбців з інтелігенції (Рудольф Штор) і не дав ні одного живого, яскравого, соковитого образу з життя, змагань робітничої кляси.

Заслугує на особливу увагу оце продовження в „Сонячній машині“ того ставлення до інтелігенції, яке виявилось ще в „Божках“, „По-свій“ в шуканні „праведників“ між нею, людей не нашого грішного світу. В романі „Сонячна машина“ маємо інтелігента „чоловіколюбця“, на цей раз немов би толстовця, людину великого розуму, надзвичайної працьовитості і шляхетної вдачі, в особі сина Локая, геніального вченого доктора Рудольфа Штора. Теплими фарбами, любовно зображає В. Винниченко „доктора Рудольфа“, викликаючи у читача почуття широкі симпатії до цієї „великої дитини“, що в справах суспільно-політичних розуміє не більше немовляти. Р. Штор — „хемік, аскет, великий вчений“, що десять років працює у своїй келії над знаменитим своїм відкриттям („Сонячна машина“. Твори, том XXIII, част. 1, стор. 25). Він противник революційної боротьби, противник насильства й вірить у переможну силу розуму, науки, істини й праці. Брат Макс прохає його приготувати „трути для витруювання ворогів“, для боротьби

проти буржуазії: Рудольф відмовляється. „Я не вірю,—каже він,—що трутами, вбивствами, смертю можна творити життя. Це логічний абсурд. Терор, це—самовбивство для тої самої ідеї, яка його вживає. Я... не політик, і нічого на політиці не розуміюсь, але я певен, що люди можуть і повинні порозумітися не шляхом боротьби, насилля й самоничення, а шляхом розуму, науки й праці“ (стор. 152). „Я служу істині й науці“—заявляє Рудольф (стор. 154).—Винниченко немов би хоче переконати, що доктор Рудольф Штор має рацію, що, кінець-кінцем, саме отакі, як він „чоловіколюбці“, „толстовці“, вчені, а не політики і спасуть „людство“. В утопії „Сонячна машина“ людство рятують, як ми вже зазначали, не політики, а доктор Рудольф Штор своїм геніальним технічним винаходом та інші інтелігенти, здебільшого, як і Рудольф, класово несвідомі, шукаючи „чистої істини“, „чистої правди“ (як от, приміром, графівна Труда).

Певні „проблеми“ (а відтак і певні характери, типи) міцно ще тримають Винниченка у своїх руках і він знову вертається (хоч і дещо в інших варіаціях) до тих самих етичних і інших проблем і до тих самих типів і характерів, що їх намітив він ще на початку своєї літературної творчості. Ось перед нами принцеса Еліза і графівна Труда з „Сонячної машини“. Все це старі знайомі. Принцеса Еліза людина горда, гострого розуму й сильної волі; вона—втілення краси, енергії, активності, волі до перемоги. Її філософія проста й ясна: „Життя є боротьба,—каже вона.—В боротьбі перемагають дужчі, цебто найкращі. Мусить бути воля до здоров'я, до нормального життя“ („Сонячна машина“. Твори, т. XXIII, част. 1, стор. 38). В соціальній, класовій боротьбі „вона стоїть за все, що веде до мети, за всі методи, за всяку хитрість, жорстокість і безмилосердність з

ворогом“. (Там-же, стор. 56). Не важко знайти в по-передніх творах Винниченкових „ідейних батьків“ принцеси Елізи, хоч вона й виступає вже значно культурніша, вихованіша від своїх „диких“ батьків. Графівна Труда веде завзяту боротьбу проти буржуазно-аристократичного лицемірства, проти фальшивої релігійності, трухлявої буржуазної етики й бруду в побуті. Вона не кориться батькові й не хоче дружитись з нелюбим нареченим, бо не хоче „продаватись“ (там же, стор. 42). Вона шукає і хоче чесности, правди, гуманности в суспільних відносинах. „Звірі далеко кращі за людей,—каже графівна Труда.—Насамперед, звірі страшенно правдиві. Вони не брешуть... Потім звірі добріші за людей... Вони невинні й чисті, бо для них нема нічого ні соромного, ні нечистого. А рівночасно вони моральніші за людей, без ніякого порівняння. Наприклад, не продаються одно одному, не обдурють, не понижуються, не підлешуються, не зраджують. Вони вільні, незалежні, ширі, вони роблять так, як думають і відчувають“. (Там-же, стор. 46). „Ах, як остогидло їй брехати, брехати вічно всім і собі, брехати... Все є брехни... Брешуть у газетах, у книжках, брешуть в одязі, брешуть у відносинах, брешуть у молитвах, у коханні, у ненависті, в усьому, в усьому... Вона більше так не може. Вона хоче повної свободи, ширости, безпримусовости от такої, яку мають звірі, птиці, квіти, комахи. Скинути з себе всяку одіж, усякі пристойності, приписи, заповіді, лежать на сонці; нічого не соромитись; ніякого гріха не знати; ніякого каяття не почувати; ніяких молитов не робити; обнімати, хто любий; відпихати гидких; мовчати, як мовчиться; співати, як співається“. (Там же, стор. 47). „Як можна мати дітей з чужою людиною? І через що батько є голова родини? Хіба він родить дітей? І хіба він напевне знає, що то його діти?

Мати—раз-у-раз мати своїх дітей, а батько за-всїгда—під сумнівом... Кожний чоловік за все життя знає багатьох жінок. Через що ж жінка мусить знати тільки одного? (стор. 49). „Бог із тим, в кого є гроші. Ніякого бога нема“ (стор. 63).—І Труда не лише балакає, але дійсно щиро шукає нової правди, нової моралі. Шукає не як соціалістка чи комуністка, але як шляхетна аристократка, і в тих шуканнях потрапляє, кінець-кінцем, в табір сонцеїстів, в табір тих, хто будує нове безкласове суспільство. Характеристично, що образ Труди, як і образ доктора Рудольфа Штора і принцеси Елізи, намалював В. Винниченко любовно, надзвичайно теплими фарбами.

„Сонячна машина“ це лектура не стільки для робітників, скільки для дрібної буржуазії, для здекласованої інтелігенції. Робітника може зацікавити в ній головно аристократично-буржуазний побут та малюнки розкладу дворянства й буржуазії.

Сам В. Винниченко іншої думки про „Сонячну машину“. Він переконаний, що провадить у своїй утопії революційно-соціалістичний світогляд, що романа його являє собою пропаганду пролетарської революції, гостру критику й відкидання всіх підвалин буржуазного ладу: „класового поділу, власності, держави, релігії родини і всієї моралі та філософії людства, збудованої на цих підвалинах“. На доказ цього подає В. Винниченко такі мотиви: 1) пролетаріят на Україні з великим заінтересованням читає „Сонячну машину“, а буржуазні німецькі видавництва одмовляються надрукувати її на німецькій мові, мовляв, з-за того, що утопія ширить, хоч і в замаскованій формі, комуністичні ідеї; 2) „Сонячна машина“ є образ і символ всіх тих утопічних прагнень, що, „починаючи з утопійників Сен-Симона, Фур'є, Овена, переходячи через наукового фантаста Маркса і кінчаючи

практичним мрійником Леніним, експериментувалися на терені СРСР“; 3) в „Сонячній машині“ „вбгато“ всі основні постулати комуністичної теорії: „кожному по потребі“, „хто не працює, той не їсть“; самий технічний винахід — символ, „сонячна машина“ — має ту властивість, що за її допомогою кожен може здобути хліб лише для себе, лише власною працею, бо хліб, здобутий іншим, политий чужим потом, не надається до вжитку того, хто не здобував його сам; себто машина не дає жадної можливості використати її задля визиску людини людиною; 4) в романі тлом, ґрунтом є пролетаріят; пролетаріят перемагає, він перетягає на свій бік дрібну буржуазію і науку (Рудольфа Штора), він нищить аристократію й велику буржуазію, руйнує весь капіталістичний світ і устанавлює сонцеїзм — комунізм*).

Однак, оці доводи В. Винниченка не переконують, як не переконує й самий роман. Вони лише наводять на деякі нові думки, примушують пригадати М. Гоголя і М. Хвильового. Гоголь являє собою надзвичайно яскравий випадок розбіжності між політичними переконаннями, суб'єктивними намірами і об'єктивними наслідками й значінням літературної творчості письменника. Реакціонер, монархіст, оборонець крєпацтва, за своїми політичними переконаннями, він, як мистець, як письменник, був визначним революціонером, що значно прислужився до повалення крєпацтва. — М. Хвильовий спалив свій роман „Вальдшнепи“, бо побачив, що написав замість комуністичної, революційної речі, контрреволюційну. Після „виправдань“ Винниченка можна було би дійти до запитання: чи не маємо і в даному випадку розходження між його соціалістичною свідомістю й мистецькою творчістю? Але практика Винниченкова—

*) „Українські Вісті“. Париж, 20 березня, 1928 року.

не лише політична, але й письменницька — каже, що ні: не така вже соціалістична чи комуністична його свідомість, його ідеологія, щоб можна було говорити про таке розходження. У творах своїх він, зрештою, об'єктивизує свою свідомість, що, кінець-кінцем, не збігається зі свідомістю революційного пролетаріату.

Мистецтво, в тім і література, є не лише життєрозуміння, але і життєбудівництво. „Філософи лише поясняли світ так чи інакше, — зауважує К. Маркс, — але справа ходить про те, щоб перебудувати його“.*) Та задля того, аби перебудувати життя, мало лише знати, треба зробити активною ролю людини. Мистецтво, література і служать цій меті — допомагає пізнати з класового погляду світ, суспільні явища, і впливає в певнім напрямі на волю певних суспільних груп і клас. Розуміється, виступаючи, як організаційний суспільний чинник, не відіграє література якоїсь самостійної, незалежної від матеріалістичних основ буття ролі; як чинник суспільної організації, виступає вона лише як один зі складових елементів надбудови, що сама є функція виробничих, суспільних відносин. — „Пролетарська література має служити мільйонам трудящих“ не раз підкреслював В. Ленін. А служити мільйонам трудящих, служити пролетаріатові вона може лише за умови, коли виявляє завершену свідомість і волю пролетаріату. Отож класово свідомий пролетарський письменник насамперед виявляє у своїх творах своє класове, революційне, соціалістичне світовідчуття, пролетарське розуміння суспільних явищ; дає в мистецьких образах класове пролетарське, революційне пізнання світу, суспільних явищ і скеровує мистецькими засобами волю трудящих в певнім, активнім революційнім напрямі. Це виявляється так в ідеологічній установці, в змісті, в тематиці, як і в формі літератур-

ного твору. Інакше кажучи, до твору літературного маємо підходити з критерієм ідеологічним і мистецьким.

„Митці кляси, що підноситься, — зауважив Плеханов, — не обмежуються спогляданням — вони хочуть частково переробити, а частково доповнити життя, відповідно до свого ідеалу“. Не можуть обмежуватись „спогляданням“ і пролетарські письменники. Пролетаріат розв'язує своє класове історичне завдання революційним шляхом, матеріалістично-діалектично. Революційною (що до змісту і що до форми) має бути і пролетарська література. Пізнати життя з пролетарського погляду, виявити, який зміст ховається в його тенденціях, відобразити життя в мистецьких образах й заглянути в майбутнє; скерувати волю пролетарської кляси в революційнім напрямі — ось завдання пролетарської літератури. Це завдання, ця ідеологічна установка, залишаючи великий простір задля вибору форм літературної творчості, проте, одразу й рішуче одкидає занепадницькі буржуазні форми й дає основну реалістичну установку. Література пролетаріату повинна мати революційну, матеріалістично-діалектичну основу, має бути реалістичною, активною, життєтворчою. Розуміється, що буржуазне занепадництво, скавуління аж ніяк не може мати місця в пролетарській літературі; що пасивність, недововки, символістичне втікання від життя не можуть пригдитись задля пролетарської літератури, так само, як замазування великих історичних питань й штучне скерування уваги в бік нетипових суспільних явищ, в бік зовнішніх успіхів техніки (без вказівок на соціальний зміст тих успіхів), в бік замилювання зовнішньою формою слова й фарби, в бік беззмістовного (з погляду соціального, класового) подраження нервів оповіданням про різні неймовірні, не пов'язані з класовою боротьбою, з суспільною працею пригоди.

*) К. Маркс. Тези про Файєрбаха.

Дослідження літературної творчості В. Винниченка виявляє, що поруч з творами, які є значною вкладкою в пролетарську літературу, він в той же час дав багацько і творів ідеологічно невитриманих, а то й просто чужих пролетарській ідеології. І цікаво, що ідеологічно незитримані твори й з мистецького боку маловартісні. Правда, твори В. Винниченка перейняті активністю: він ніколи не обмежується спогляданням і свідомо змагається до того, аби вплинути в певнім напрямі на наявні суспільні відносини; він не ховається за розпливчаті символи й не захоплюється зверхніми вражіннями від слова й фарби: він реаліст (чи неореаліст, інколи імпресіоніст) щодо форми своєї літературної творчості. Цими ознаками наближається він до пролетарської літератури, рідниться з нею. Та справа в тому, що водночас ознаки ці характеристичні й задля буржуазії (пригадаймо наведене вище зауваження Плеханова). Отже тут, кінець-кінцем, рішає справу ідеологічна установка. А в ділянці ідеології, як ми вже зазначали, В. Винниченко якраз і хибить.

На закінчення, треба, однак, ще раз виразно зазначити, що, не зважаючи на хитання, на невитриману пролетарську ідеологію, все ж дав В. Винниченко багацько творів значної мистецької й суспільної вартості, відіграв велику поступову роль в процесі розвитку новітньої української літератури. А його „Сонячна машина“, попри всі недоліки, свідчить, що він ще не сказав свого останнього слова, і що ми можемо чекати від нього нових — ще більш значущих, ще майстерніших творів, ніж які дав він досі.

Література про В. Винниченка та про його твори

- Ів. Личко — Талант чи випадковість? — „Літ.-Наук. Вісник“ 1903 р.
- Ів. Франко. — Новини нашої літератури. (Про збірник оповідань В. Винниченка „Краса і сила“). — „Літ.-Наук. Вісн.“, 1907 р.
- Вол. Леонтович. — Про п'єсу В. Винниченка „Щаблі життя“. — „Літ.-Наук. Вісник“, 1908 р., III.
- Гнат Хоткевич. — Літературні вражіння. Про В. Винниченка та про п'єсу його „Щаблі життя“, — „Літ.-Наук. Вісн.“, 1908 р., IV.
- А. Крушельницький. — Життєва дизгармонія й гармонія. З приводу драми В. Винниченка „Дизгармонія“ — Літературно-критичні нариси. Станіславів, 1908 р.
- С. Єфремов. — Гнучка чесність. З сучасного письменства. Про п'єси В. Винниченка „Щаблі життя“ й „Memento“. К. 1909.
- А. Омельченко. — В поисках социалистической морали. Про В. Винниченка та його п'єси „Щаблі життя“ й „Memento“ СПб, 1909.
- Ол. Грушевський. — Остання книжка В. Винниченка (В. Винниченко. Третя книжка оповідань. К. 1910). — „Літ.-Наук. Вісник“, 1910 р., II.
- М. Данько. — В. Винниченко. Проба літературної характеристики — „Літ.-Наук. Вісник“. 1910 р., VII.
- С. Полуян. — В. Винниченко. Третя книжка оповідань К. 1910. — „Українська Хата“ 1910 р., I.
- І. Кончіц. — Вол. Винниченко. Ескіз. — „Укр. Хата“ 1910 р., III.
- М. Сріблянський. — В. Винниченко „Купля“ и другие рассказы. Кн-во „Польза“ М. 1911. — „Укр. Хата“, 1911 р., I.
- Abreus. — Нова драма. З приводу постановки „Брехні“ В. Винниченка. — „Укр. Хата“, 1911 р., III.
- М. Сріблянський. — В. Винниченко. „Співочі Товариства“, п'єса. — „Укр. Хата“, 1911 р., V-VI.

- М. Данько. — Сила мистецтва (В. Винниченко. „Чорна Пантера і Білий Медвідь“). — „Неділя“, Львів, 1911 р., ч. 35.
- В. Винниченко. — О морали господствующих и морали угнетенных. Открытое письмо моим читателям и критикам. Перевод с украинского. Львів., 1911.
- В. Л. Львов-Рогачевский. — Поворотное время. Про В. Винниченка. — „Современный Мир“, 1911 г., 4.
- С. М. — В. Винниченко. „На весах жизни“ Роман. Москва, 1912. — „Укр. Хата“, 1912 р., V.
- М. Євшан. — В. Винниченко. „Дочка жандарма“. П'єса на 2 дії. Львів, 1912 р. — „Укр. Хата“, 1912 р., VII-VIII.
- М. Євшан. — В. Винниченко. „На весах жизни“. Роман. М. 1912. — „Звезда“, 1912 № 25.
- Н. Джонсон. — В. Винниченко. — „Киев. Мысль“ 1912 г., № 228.
- М. Могиланский. — Коцюбинский и Винниченко. — „Украинская Жизнь“, 1912 г., № 6.
- М. Вороний. — В. Винниченко. Твори. Книжка четверта. К. 1912. — „Літ.-Наук. Вісник“, 1912 р., IV.
- Аб-ич Л. — В. Винниченко. — „Укр. Жизнь“, 1913 р., XI.
- С. Черкасенко. — В. Винниченко „Хведько Халамидник“. Опов. К. 1913. „Літ.-Наук. Вісн.“, 1913 р., X.
- Юр. Сірий. — В. Винниченко „Молода Кров“, ком. на 4 дії В-во „Дзвін“ К. 1913. — „Літ.-Наук. Вісник“, 1913 р., XI.
- В. Кранихфельд. — Литературные отклики метаморфозы. Про „Куплю“ Винниченка. — „Современ. мир“, 1913 г. № 3.
- Л. Аб-ич. — В. Винниченко. Литературный эскиз. — „Укр. Жизнь“, 1913 г., № 11.
- М. Вороний. — В путях брехні. „Брехня“ п'єса В. Винниченка — (В книжці М. Вороного „Театр і драма“. Збірка статтів К. 1913).
- М. К-чук. — В. Винниченко. „Хведько Халамидник“. Оповід. Київ, 1913. — „Дзвін“, 1913 р., ч. 10.
- М. К-чук. — В. Винниченко. „Олаф Стефензон“ — „Дзвін“. 1913 р., ч. 1-2.
- П. Христюк. — В. Винниченко і Ф. Ніцше. — „Укр. Хата“, 1913 р., IV-V.
- М. Євшан. — В. Винниченко. „Молода Кров“. Комедія на 4 дії. К. 1914. — „Укр. Хата“, 1913 р., XI.
- Ів. Стещенко. — Мистецтво в розумінні Винниченка. — „Сяйво“, 1913 р., ч. V-VI.
- Дискусія 1914 р. в українській пресі („Рада“ і „Укр. Хата“ з приводу друкування В. Винниченком творів російською мовою. — Лист томських студентів до редакції „Укр. Хати“ — „Укр. Хата“, 1913 р., XI, „Укр. Хата“ 1914 р., II).

- А. Давильковский. — Российского леса щепки. (Про Винниченка) — „Соврем. Мир“, 1914 г. № 9.
- Андр. Ніковський. — В. Винниченко „Рівновага“ Роман. К. 1914.
- В. Леонтович. — Новини нашої літератури. В. Винниченко. „По-свій“, роман. — „Літ.-Наук. Вісн.“ 1914 р., VII-VIII.
- І. Кончіц. — В. Винниченко „Хведько Халамидник“. К. 1913 — „Укр. Хата“, 1914 р., II.
- М. Сріблянський. — Те, що дав радість життя. (Про В. Винниченка). — „Укр. Хата“, 1914 р., V.
- Л. Бурчак. — О новом сборнике рассказов В. Винниченка. Твори, т. IX — „Украинская Жизнь“, 1915 г., № 10.
- С. Єфремов. — Історія українського письменства — Київ, 1917 р.
- Юр. Тищенко. — Хто такий В. Винниченко. Біографічний нарис. К. 1917.
- В. Старий. — В. Винниченко „Солдатики“. Київ-Харків, 1917 р. — „Книгар“ 1917 р. № 3.
- Дегіля. — З приводу нового роману В. Винниченка „Божки“, Москва, 1916. — „Шляхи“, Львів, 1917 р., кн. XI-XII.
- О. Ковалівський. — В. Винниченко. — „Відродження“, 1918 р., ч. 65.
- В. Корінь. — В. Винниченко. „Боротьба“. К. 1917. — „Книгар“, 1918 р., ч. 6.
- Вечерницький. — В. Винниченко. „Сліпий“. Оповідання. Київ-Харків, 1917 р. — „Книгар“, 1918 р., ч. 8.
- В. Старий. — В. Винниченко. „Панна Мара“. Комедія на 4 дії. К. 1918. — „Книгар“ 1918 р., ч. 11.
- О. Грушевський. — З останніх оповідань В. Винниченка. — „Літ.-Наук. Вісн.“, 1918 р., II-III.
- М. Жученко. — Українське письменство в 1917 році. — „Літ.-Наук. Вісник“, 1918 р., II-III.
- Г. Гірняченко. — В. Винниченко. „Базар“. П'єса. К. 1918. — „Літ.-Наук. Вісник“, 1918 р., XII.
- Ол. Грушевський. — З сучасної української літератури. Київ, 1918.
- С. Єфремов. — Історія українського письменства. Т. II. Київ-Львів.
- М. Івченко. — В. Винниченко. „Базар“. П'єса на 4 розділи. К. 1918. „Книгар“, 1919 р., ч. 20.
- М. Зеров. — Українське письменство в 1918 році. — „Літ.-Наук.-Вісник“, 1919 р., III.
- Х. Раковський. — Лист В. Винниченка. — „Коммунист“, 1920.
- Горецький. — В. Винниченко. (В книжці — В. Винниченко. „Галісман“. Оповідання. К. 1921 р.).

- О. Барвінський. — Історія української літератури. II часть. Львів, 1921.
- І. Свенціцький. — В. Винниченко. Спроба літературної характеристики. — Львів, 1922.
- В. Радзикович. — Короткий курс історії українського письменства. — Львів, 1922.
- С. Пилипенко. — Украинская интеллигенция и советская власть. (Октябрьская революция. Госуд. Изд. Украины X., 1922).
- С. Пилипенко. — Винниченко й Курах. — „Червоний Шлях“ 1923 р., № 4-5.
- М. Сулима. — Конспект українського письменства. — ДВУ, 1923.
- Ол. Дорошкевич. — Українська література. — К. 1923.
- Б. Якубський. — Сім років — 1917 — 1924. ДВУ, 1924.
- І. Капустянський. — В полум'ї першої революції. Українське письменство про 1905 рік. — „Робітн. Освіта“, 1925 р. ч. 12.
- О. Кисіль. — Український театр. Популярний нарис історії українського театру. — Книгоспілка. 1925 р.
- О. Гермайзе. — Нарис з історії революційного руху на Україні. — Книгоспілка. 1926.
- Б. Навроцький. — Мова та поезія. Нарис з теорії поезії. — Книгосп., 1925.
- М. Плевако. — Хрестоматія нової української літератури. Четв. вид. — „Рух“, Харків, 1926.
- П. Любченко. — Старі теорії й нові помилки. — „Життя й революція“, 1926 р. № 12.
- А. Ніковський. — Передмова до вибр. творів В. Винниченка. — В. Винниченко. Вибрані твори. Кн. I. „Час“, 1926 р.
- А. Любченко. Передмова до вибр. творів Винниченка. — В. Винниченко. Вибрані твори. ДВУ, 1927.
- А. Лебідь і М. Рильський. — За 25 літ. Хрестоматія. „Час“, 1926 р.
- В. Коряк. — Сьогочасна українська література. „Молодняк“, 1927.
- А. Шамрай. — Українська література, — „РУХ“, 1927.
- О. Гермайзе. — Рання творчість Винниченкова на тлі громадянського життя (В. Винниченко. Вибрані твори. Книгоспілка, 1927 р.).
- Гук. — Рецензія на „Вибрані твори В. Винниченка“. — „Вісті“ 1927 р., ч. 137.
- В. Юринец. — Предисловие к роману В. Винниченка „Записки Курносого Мефистофеля“. Изд. „Пролетарий“, Харьков, 1927.

- Анд. Річицький. — Винниченко в літературі й політиці. — ДВУ, 1927.
- О. Білецький. — „Сонячна Машина“ В. Винниченка. — „Критика“ 1928 р., ч. 2.
- Анд. Річицький. — В. К. Винниченко. Конспект літературно-політичної біографії. (В. Винниченко. „Обруччєннє“. Повести и рассказы. Изд. „Украинский Рабочий“ Харьков, 1927).
- Н. Демченко. — Предисловие к роману В. Винниченка „Солнечная Машина“. Госуд. Изд. Украины, 1928.
- М. Демченко. — Відповідь дрібному буржуа. — „Комуніст“, Харків, 1928 р., №№ 73 та 75.
- І. Лакіза. — Про новий роман В. Винниченка „Сонячна Машина“. — „Життя й революція“, 1928, IV.
- М. Зеров. — „Сонячна машина“ як літературний твір. — „Життя й революція“, 1928, IV.
- Єфімова. — В. Винниченко. „Сонячна Машина“, „Плуг“. Харків, 1928 р., № 2.
- В. Коряк. — Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. — ДВУ, 1929.
- В. Коряк. — Українська література. Конспект — ДВУ, 1929.
- Проф. М. Зеров. — Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства. „Культура“, 1929.

Зміст

Замість передмови	Стор. 5
I. Соціальне та літературно-мистецьке тло творчості В. Винниченка	7
II. Сільсько-господарський пролетаріят, заробітчани і го- лота у Винниченкових творах	26
III. Сільські глитаї, поміщики, міська буржуазія, інтеліген- ція у Винниченкових творах	63
V. Занепадництво у Винниченковій творчості	99
V. На шляхах до ширшої суспільно мистецької обсервації .	149
Література про Винниченка та його твори	197

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11. Тел. 29-84

В. ВИННИЧЕНКО ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ОПОВІДАННЯ

ЦІНА
Крб. К.

Том I.	Краса і сила. Заручини. Контрасти. Антрепренюр Гаркун - Задунайський. Голота. Біла машини. „Мнімий госпо- дін“.—3-є вид. 404 стор.	1.60
„ II.	Дим. Темна сила. Хто ворог. На при- стані. „Уміркований“ та „Щирий“. Раб краси. Малорос - європеець. Голод. Честь. Ланцюг.—2-є вид. 200 стор.	—90
„ III.	Момент. Глум. Рабині справжнього. Записна книжка. Купля. Кумедія з Ко- стем. Щось більше за нас. Зіна.—2-є вид. 200 стор.	—90
„ IV.	Дрібниця. Студент. Кузь та гризунь. Таємна пригода. Чудний епізод, Тайна. 2-є вид. 208 стор.	—90
„ V.	Історія Якимового будинку. Промінь сонця. Федько Халамидник. Маленька рисочка. Чекання. Таємність. Виривок з „Споминів“.—2-є вид. 240 стор.	—90
„ VI.	Босак. Радість. Терень. Талісман.— 2-є вид. 204 стор.	1.—
„ VII.	Олаф Стефензон. Баришенька. Бабу- син подарунок. Сліпий. На лоні при- роди. У графському маєтку.—278 стор.	1.—
„ VIII.	Боротьба. Роботи! „Салдатики“. Суд. Народний діяч. Хома Прадка. Хвостаті. Уваги до т.т. I—VIII.—288 стор.	1.—

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО Р У Х

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11. Тел. 29-84

В. ВИННИЧЕНКО

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

		ЦІНА Крб. К.
Том IX.	Дізгармонія. Щаблі життя.—192 стор.	—90
" X.	Великий Молох. Memento.—204 стор.	—90
" XI.	Чужі люди. Базар.—192 стор.	—90
" XII.	Брехня. Співочі товариства.—178 стор.	—90
" XIII.	Чорна пантера і білий ведмідь. Натусь. Дочка жандарма.—274 стор.	—90
" XIV.	Молода кров. Пригвожджені.—176 стор.	—90
" XV.	Панна Мара. Гріх. Закон.—264 стор.	1.—

РОМАНИ

" XVI.	Чесність з собою. Вид. 2-е—240 стор.	1.10
" XVII.	Рівновага.—288 стор.	1.20
" XVIII.	„По свій“.—212 стор.	1.—
" XIX.	Божки.—372 стор.	1.50
" XX.	Хочу.—306 стор.	1.30
" XXI.	Записки Кирпатого Мефістофеля. Вид. 2-е. 288 стор.	1.30
" XXII.	Заповіти батьків.—202 стор.	1.—
" XXIII.	Соняшня машина. З портр. авт. Вид. 2-е, 816 стор.	5.40

НОВІ ТВОРИ

Над, п'єса на 4 дії—108 стор.	—70
Великий секрет, комедія на 4 дії 104 стор.	—60

ОБЩЕСТВЕННЫЙ
ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
ЭКЗАММЕН